ليکراج عزيز

اي. جي. اُتم

Lekhraj Aziz
By
A. J. Uttam

ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي 'عزيز' (۱۸۹۷ع-۱۹۷۱ع) سنڌي جاتيءَ ۽ ساهت جي هڪ يگاني هستي هو. هن سنڌي نظم توڙي نثر ۾ ڪماليت حاصل ڪئي هئي. انهن ٻنهي شاخن کي هن برابر اوج ڏني. هو اڌ صدي کن سنڌي ساهت تي ڇانيل رهيو ۽ انکي مالامال ڪندو رهيو. هو ٻهڳڻي ساهتڪار سان گڏ بي باڪ ۽ خوددار ٻهڳڻي شخصيت جو به مالڪ هو. ليکراج 'عزيز' جو شاعر طور سنڌيءَ ۾ هڪ نرالو درجو هو، جيتوڻيڪ هو هڪ اهم مضمون نگار تنقيد نگار ۽ ناٽڪ نگار به هو ته هڪ اعليٰ عالم ۽ زبان دان به هو. سندس لکيل ويهه کن ڪتاب انهي بخوبي گواهي ڏيندڙ آهن. انهن مان گهڻا شعر جا مجموعا اٿس. هن سنڌي شعر جي هر صنف تي قلم آزمائي ڪئي. سندس ڪلام ۾ روماليت ۽ علميت جي عڪاسيءَ سان گڏ حقيقت ۽ سنڌيت جي به جهلڪ ملي ٿي. هو پارسي ۽ عربي ٻولين جو ڄاڻو هو ته ويدانتي ساهت جو اڀياسي به هو. سندس شعر جي مجموعي 'صراحي' تي ساهتيه اڪادمي اوارڊ به مليو هو.

هن ڪتاب جو ليکڪ اي. جي. اُتم ۴۵ کن سالن کان لکندو اچي ٿو. هو ڪهاڻيڪار ۽ مضمون نگار آهي ته تنقيدنگار ۽ تحقيق نگار به آهي. سندس ۱۴ ڪتاب ڇپيل آهن. هو ترقي پسند تحريڪ ۽ سنڌيت جي هلچل جو هڪ رهبر آهي. سوويت لئنڊ نهرو انعام (۱۹۶۵ ۽ ۱۹۷۰ ۾) مليا اٿس. پروفيسر عزيز سان ۲۵ سال سندس گهاٽو ساهتڪ سمبنڌ هو.

Lekhraj Aziz (Sindhi Arabic), Rs. 5.

باب (١)

ٻالپڻ ۽ جواني

پروفيسر ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي، سنڌيءَ جو اهو يگانو اديب هو، جنهن نظم توڙي نثر ۾ ڪماليت حاصل ڪئي هئي. هن سنڌي ادب جي انهن ٻنهي شاخن کي برابر اوچ ڏني، ان ڪري هو ٻنهي نظم توڙي نثر جو نرالا هو. هو پڪي اڌ صدي سنڌي ساهت تي ڇانيل رهيو- ٢٥ سال آزاديءَ کان اڳ ۽ ٢٥ سال ڪن آزاديءَ کان پوءِ.

ليکراج "عزيز" هڪ اعليٰ شاعر سان گڏ، اهم مضمون نگار، تنقيد نگار ۽ ناٽڪ نگار به هو. هو وڏو عالم ۽ زبان دان پڻ هو.

ليکراج ڪشنچند ميرچنداڻي ١٩ نومبر ١٨٩٧ تي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو هو. هن جو جنم هڪ برک عامل خاندان جي زمينداري ڪٽنب ۾ ٿيو. ان زماني ۾ ١٩ صديءَ جو آفتاب آخرين ٽپي ڏيئي غروب ٿي رهيو هو. ويهين صديءَ جو سڄ پاڻ سان علم ۽ عقل، ادب ۽ تهذيب جي هڪ نئين روشني کڻي آيو، جنهن سنڌي جاتيءَ ۽ جيون ۾ جديد انقلاب آڻي ڇڏيو.

ان سمي انگريزن سنڌ تي سوڀ حاصل ڪئي، اڌ صدي به گذري وئي هئي. ١٨٥٧ جي آزاديءَ جي جنگ ۾ جيت ملڻ بعد انگريزي راڄ جون هندستان ۾ پاڙون پختيون ٿي چڪيون هيون. انگريزي حاڪمن پاڻ سان گڏ جيڪا

مغربي ٻولي، ساهت، سڀيتا ۽ سنسڪرتي آندي هئي تنهن
جو چوگرد ٻول ٻالا هو. اسانجي سنڌي جاتي پڻ ان ٻنهي
پرڀاؤ کان مڪت نہ هئي. ساڳئي وقت سنڌ جي اڳئين
ميراثي راڄ اُن جي پارسي ٻولي، ڀڳتي رسم رواج، اُدب
۽ آداب جو اثر بہ خاص ڪري زميداري خاندان تان، صفا
اُلوپ نہ ٿيو هو. ليکراج پڻ اُن اثر کان پنهنجا پلاند پوريءَ
طرح آجا ڪرائي نہ سگهيو.

ليکراج جو پتا ڪشنچند ٽائون مل هڪ وڏو زميدار هو.
کيس سوين ايڪڙ زمين اباڻي ملڪيت ۾ ملي هئي. پوءِ بہ
هو پڙهيل ڳڙهيل هڪ ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٿيو هو. هن جي
پهرين پتنيءَ مان کيس هڪ ڌيءَ ڄائي هئي. اُن بعد هوءَ
سالم دماغ نہ رهي سگهي. انڪري ڪشنچند کي ٻي شادي
ڪرڻي پيئي، اُن مان کيس پهرين ليکراج پٽ ڄائو. پوءِ
ٻيو پٽ ورومل ۽ ٻہ ڌيئر ڪونج ۽ چانڊي بہ ڄايون.

انهن سڀني مان ليکراج ئي هو جيڪو شڪل جو سهڻو ۽
صحت ۾ بہ سگهارو هو تہ علم ۽ اُدب ۾ بہ اُستاد هو.
شاهوڪاري ٻار هوندي جهڙو ڪاڏي سان شوق هوس،
اهڙو ئي تعليم پرائڻ. پيءُ جي لغم جي ٽائيم جي علم جو چاهہ
آخر تائين قائم رکيائين.

ليکراج حيدرآباد جي اوائلي خانگي هاءِ اسڪول "نولراءِ
هيرانند اڪيڊمي" ۾ پڙهيو هو. مئٽرڪ بہ ان اسڪول
مان ئي پاس ڪيائين. اهو اسڪول حيدرآباد جي مشهور
سماج سڌارڪ ۽ اُپڪارڪ سادو هيرانند جي اُدم سان کليو
هو. اُن سڌير جي مشهور سڪول ۾ حيدرآباد جي ٻين
ساهتڪارن بہ ساهتڪارن بہ سکيا ورتي هئي تہ ڪن اُتي
ماستري بہ ڪئي هئي. جنن تہ ڪن ڏينهن حيدرآباد ۾ ڪاليج

ڪونه هو، ان ڪري ليکراج ١٩١٥ ۾ مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد
بمبئي ڪاليج ۾ پڙهڻ ويو.

ززميداري ٻار هئڻ ڪري ليکراج ننڍي هوندي کان ئي خود دار ۽ پنهنجيءَ خوديءَ وارو هو. ذهين نه هڪڙو ئي هو، سدائين اسڪول ۾ پنهنجن شاگردن کان گوءِ کڻڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ساڳئي وقت ٻار ويس به هو. اُن زماني کي ياد ڪندي سندس هڪ اسڪولي دوست پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻي هڪ هنڌ لکي ٿو ”چئن دوستن جي چوڪڙي هئاسون. هيءَ حد سهڻو ۽ دل کي ڪشش ڪندڙ، هرداس ڪندناڻي، شيوڪ ڀاوناڻي ۽ مان شام جو هميشه گڏ هوندا هئاسين.... جهڙو پنڊ ۽ بي ڊپو هيو هو ۽ اڃا آهي، تهڙو ئي مان آهيان. ڇا ته مجهس ننڍي هوندي ئي ذهني قابليت هوندي هئي! ڪڏهن به ڳالهه تي ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجو خيال هلائي اصلي ڳالهه ڪرڻ، پڪي ڀروسي ۽ دليريءَ سان، ننڍي هوندي ئي اسرڻ ذهن جي نشاني آهي، دماغي ٻل جي علامت آهي.... ٽونڪن سان ٻڌڻ، پت شت، همٿاڪيءَ سان ۽ جڏهن ئي ۾ سرس، ڪٿان سکيو، مون کي سڌ ناهي، مجال آهي جو ڪو به هن کي هيسائي سگهي.“

بمبئيءَ ۾ ليکراج سرڪاري ڪاليج ”ايلفنسٽن“ ۾ داخل ٿيو. پر گرئجوئيٽ ٿيڻ جو امتحان ڏئي ئي ڏئي اُن کان اڳ عشق جي امتحان ۾ پاس ٿيڻ لاءِ سڌ ٿيس، ڪڏهن نازنين جي نيڻن لهوڙي ڏيس. جڏهن هو پاڻ نومبر ١٩٦٣ جي ”نئين دنيا“ ۾ آتم ڪهاڻي- ليک ۾ لکيو، ”بمبئيءَ ۾ قسمت ڦيرو کاڌو، اوچتو ڪڏهن ٻلڪ جي ڪان جي ڪاري چونگ لڳي ۽ مان پڙهڻ کي الوداع ڪري وڃي پيءُ جي جواهرات واري دڪان تي ويٺس، جڏهن محبت دل جي دريا ۾ تلاطم

(طوفان) مچائي، اُڀري ٿي ۽ آسڻ ڇمائي ويٺي، تنهن بي اختيار شعر گوئي ڪرڻ لڳس. بمبئيءَ ۾ قسمت فقط سبز باغ ڏيکاريا، مگر ڪنهن به طرح سازگار ڪين ٿي ۽ مون بمبئيءَ کي آخرين سلام ڪري اچي حيدرآباد جي هيراباد وسائي جو مائٽن ميرچندائي گهٽيءَ وارو مڪان نيڪال ڪري الي انهين جاءِ جوڙائي.

اهڙيءَ طرح ليکراج ڪاليجي تعليم اڌ ۾ ڇڏي ۽ وري اُها پوري ڪري نه سگهيو. نه وري جنهن نازنين جي ڪري اها تعليم ترڪ ڪري ويس، سا ڪا کيس پلئه پيئي. ڇو جو هنجي مائٽن هن کي شادي ڪرڻ نه ڏني ۽ سدائين لاءِ هڪ ٻئي کان جدا ڪري ڇڏين. ليڪن اُن جدائيءَ جي درد ليکراج کي اهڙو نه ديوانو بڻائي ڇڏيو جو اُن مان ڇوٽڪارو کيس رڳو شاعريءَ ذريعي ئي وڃي مليو.

اُن جدائيءَ وقت پنهنجي دل جي حالت جو اظهار ڪندي لکي ٿو: ”هاڻي جيتوڻيڪ مان فارغ هوس ۽ دل نه پريشان هئي ۽ روح بيقرار، اندر ۾ هڪ بت پئي ٻرلو، جنهنکي نه اکين جو آب اُجهائي ٿي سگهيو ۽ نه ڪنهنجي وصال جو پاڻي. گهر ۾ راحت جو سامان موجود هوندي به منهنجي دل ملول ٿي رهي. اوطاق جي تنهائيءَ ۾ مجرد گذارڻ لڳس. سڀني کان ڪناره ڪشي ڪري پئي بسر ڪيم. جڏهن به دل، غم جو بار لاهي نه سگهندي هئي ۽ منهنجا احساس بي اختيار منظوم (شعر ۾) ٿي نڪرندا هئا تڏهن اهي هڪ ڪاپيءَ ۾ درج ڪري ڇڏيندو هوس...“ *

انهن ليکراج جي جوانيءَ جو اوائلي دؤر پورو ٿيو ۽ شاعري ڪرڻ جو دور شروع ٿيو. اُها شاعري ئي سندس سچي پريتما بڻي. اُن لئي ئي هن پنهنجي سموري پريم-ورکا ڪئي. اُن سان ئي هن لانوَن لڌيون ۽ اُن کي هن پنهنجو شريڪ-حيات بڻايو.

---

* نئين دنيا مخزن نومبر ١٩٦٣

باب (٢)

شاعريءَ جو شوق

ليکراج ڪشنچند جي شاعري صحيح معنيٰ ۾ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ ٿي شروع ٿي، جڏهن اتي کيس پروفيسر ايرانيءَ جي صحبت ملي. هن منجهس شعر و شاعريءَ جو ذوق ڏسي ”عروض سيفي“ ڪتاب پڙهڻ جي صلاح ڏني. ليکراج اهو ڪتاب هٿ ڪري پنهنجي روءِ سوءِ اڀياس ڪيو. ان ساڳئي وقت ڪاليج جي زماني ۾ هن کي صحبت جي ميخ لڳي جنهن کيس زندگيءَ جي ڪتاب جو مطالعو به ڪرايو.

ان سان گڏ کيس اسڪولي جيون ۾ به پنهنجي هم-ڪلاسين ۽ اوڙي پاڙي جي يارن دوستن جي شاعرانه صحبت به ملي هئي. هو پاڻ ان زماني جي سنگت جو ذڪر ڪندي ”ڪلهه جي ياد“ ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”مون کي ياد آهي ته ٽئين انگريزي درجي ۾ (يعني ١٢-١٣ ورهين ۾) مس قدم رکيم ته مون کي شاعريءَ جي صحبت کان لطف اندوز ٿيڻو پيو، جي پنهنجا ۽ پراوا شعر پڙهائي مون کي محظوظ (خوش) ڪندا هئا ۽ پاڻ ۾ خوشيءَ ۾ ڦوليا نه سمائبا هئا. انهن شاعرن مان قاسم ۽ بشير قابل ذڪر آهن (جيڪي سندس سرتيا هئا) هو پڻ فارسي جو معمولي علم رکندا هئا. مگر واصف سان ڏاڍيون چڪريون کائيندا هئا. واصف

هڪ عالم هو. هن کي فارسي، عربي ۽ سنسڪرت تي ڪامل عبور حاصل هو. سندس گاهه بيگاهه شاعري ٻڌي مون کي به سخن چوڻ جو شوق جاڳيو ۽ فارسي ۽ عربي ۾ مولوي امام بخش ۽ عبدالحيءَ کان تعليم وٺڻ لڳس."

اسڪول کان ٻاهر ليکراج جي گهر جي ويجهو ئي مشاعرن جون محفلون لڳنديون هيون. انهن ۾ سنڌ ڀر جا مشهور شاعر پنهنجو ڪلام ٻڌائيندا هئا. جهڙوڪ سانگي، قاسم فاضل شاهه، عاجز، حافظ جن سڀني جا ديوان لکيل هئا.

ان باري ۾ ليکراج پاڻ پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو، "اُنهيءَ ٽاڻي مان حيدرآباد ۾ ميرچنداڻي گهٽيءَ ۾ رهندو هوس، جنهن جي مُنهن تي ساول شاهه جو پڙ هو ۽ ان جي ڀر ۾ ڀائين جو پڙ ۽ ٿورو پرڀرو واڻين جو پڙ. ڀائين ۽ واڻين جي پڙن جي مسجدن ۾ شعر و سخن جو چرچو جاري هو. ايتري قدر جو مرحوم گل محمد، "ديوان گل" جو مصنف به صحت سانگي حياتيءَ جو پويون عرصو اُتي اچي سڪونت پذير ٿيو (ويٺو) هو ۽ رحلت (وفات) اُتي ئي ڪيائين. ان کان سواءِ مرحوم قاسم، مرحوم شاهه (فاضل شاهه) مرحوم عاجز، مرحوم حافظ (حيات شاهه) سڀ صاحب - ديوان ۽ ٻيا گهڻا شاعر اُتي مقيم هئا. مون کان اڳ ئي قاسم ۽ فاضل شاهه آنجهاني ٿي چڪا هئا. مان ڪڏهن ڪڏهن مٿين صاحبن جي مجلس ۾ مهر ٻاب (مات) ٿي ويهندو هوس. هو صاحب ڏاڍا متانت (انتظام) ۽ فضيلت وارا هئا. ڪنهن جي ڇا مجال جو سندن ڪچهريءَ ۾ گستاخي ڪري يا اجائي اچپائي هلي. سندن سنگت عبرت اما ۽ سبق آموز هئي. هو سخن چوندي ۽ ٻڌندي وقتي هڪٻئي کي چوٽون به ڪندا هئا ته داد به ڏيندا هئا، مگر اهڙي

سليقيءَ سان جو اڳلو خوش به ٿئي ۽ نه رنجيدو."

ليکراج اڳتي هلي پنهنجيءَ شاعري جي شروعاتي ڪوشش جي ڄاڻ ڏيندي لکي ٿو، "شروعات ۾ مان ڪافيون چوندو هوس، جي عوام کي گهڻو ڪري پسند پونديون هيون. انهن ڪافين مان هڪ ڪافيءَ جو ٽُڪ، مونکي اڄ به ياد آهي:

ڪارا وار ڪڪوريل اکڙيون
نهاريو وڃن ٿا، ماريو وڃن ٿا.

مگر افسوس جو هيتري ساري ڪافين جي ذخيري مان اڄ مون وٽ هڪ به موجود ڪانهي."*

بمبئي مان ڪاليجي تعليم اڌ ۾ ڇڏي حيدرآباد موٽي اچڻ بعد نه هو نيم سان شعر گوئي ڪرڻ لڳو ۽ پهريون دفعو مشاعري ۾ به "عزيز" جي تخلص سان پنهنجو ڪلام ٻڌايائين. ان وقت اهو مشاعرو حيدرآباد شهر ۾ ٿيو هو. ان ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪيس ڪنهن ۽ ڪيئن آماده ڪيو، ان بابت هو پاڻ "نئين دنيا" (نومبر ٦٣) ۾ لکي ٿو، "هڪ دفعو عادت مطابق شام جي وقت مير اولاديءَ جي جبل (هيرآباد پرسان) چهل قدميءَ واسطي ٻاهر نڪتس ته پريان قاسم کي ايندو ڏٺم. هن کان پاسو ڪري مان نڪرڻ جي ڪريان ٿي ڪريان تنهن کان اڳ هو مون وٽ اچي رسيو ۽ ڏاڍي چوچ مان کيڪاري هٿ ملايائين. رواجي خيرعافيت کان پوءِ ٻڌائي ڏنهن لي ڪو حيدرآباد ۾ مشاعرو ٿيڻو هو، انهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏنائين. مگر مان ٻهانو ڏيئي ٽارائي ويو هوس. سخن سازيءَ جي ٿورڙي ذڪر مذهبي خيال کي

* "ڪلهه جي ياد" ڪتاب ١٩٧١

شعر گوئيءَ لاءِ اوڀاريو ۽ دل ازخود ان ڏي مائل ٿيڻ لڳي.
جڏهن گهر موٽيس تڏهن به اهو خيال دامنگير رهيو. چوٿين
ڏينهن قاسم ۽ بشير ٻئي ڄڻا مون وٽ آيا ۽ ٿوري گهڻي
رهاڻ ۽ چالدي ٻاٽي ڪرڻ کان پوءِ مونتي زور آندائون ته
مرزا قليچ بيگ جي زير صدارت جو مشاعرو ٿيڻو آهي انهيءَ ۾
ضرور شرڪت ڪريان. مون پاڻ ڇڏائڻ جي گهڻي ڪئي،
پر ڪنهن ڪيائي ڪو نه سگهيس. مشاعري ۾ سٺي واهه
وڄايو، مگر مونکي ڏاڍو داد مليو. مرزا صاحب هڪ زيرڪ
۽ سمجهندو انسان هو. مان جڏهن شعر پڙهڻ کان سبڪدوش
(آجو) ٿيس تڏهن چيائين: جي عزيز، مشق ڪندو آيو ته
هڪ ڏينهن سندس جهڙو شاعر سنڌ ۾ ڳولهڻو مشڪل
لڀندو."

انهن هن مشاعري ۾ ڪاميابيءَ عزيز جي ڪلپنا کي
پر لڳائي ڇڏيا ۽ پنهنجو ڪلام شايع ڪرڻ لاءِ شوق جاڳيس،
سو پنهنجو اڪيل ڪلام ڏنائين، انهو مسودو ڪيائين. باقي
ٿورن غزلن سان "ديوان" تيار ڪري ورتائين. هو اهو کڻي
محمد صديق "مسافر" وٽ ويو جو هڪ ڪهن مشق استاد شاعر شمار
ڪيو ٿي ويو. هن، عزيز جي لفظن ۾ "ديوان واري ڪاپي وٽي هفتي
اندر ڏسي ڏيڻ جو انجام ڪيو ۽ چيائين: جهڙو حال حبيبان
تهڙو پيش پيان" مان هفتي بدران ڏيڍ هفتي بعد وٽس
ويس. مسافر صاحب ديوان آڏي اڳيان رکيو. ساراهه جا ٻيڪ
پڙهندي مصلحت ڏنائين ته جلد ڇپائي شايع ڪر ته عوام
مخهانئس فيضياب ٿئي. مان ٿوريون اوباريون لهواريون
ڳالهيون ڪري سندس شڪر بجا آڻي، ديوان ڪڇ ۾
دٻائي گهر ڏي موٽيس ته واٽ تي جعفر علي گڏيو، جنهن
مونکي لهڪاريل ڏسي هڪدم پڇيو ته ڇو عزيز ضعيف ٿي

ويو آهين؟ بابا! صحت سنڀال. پوءِ هو ڪاپي ڏسي پڇيائين:
هي ڇا کنيو اٿيئي؟
"ديوان عزيز"

"هان! هن همت وڌائي ته مون ڪاپي ڪڍي سپرد ڪئي هئاس. پاڻ چيائين: پڙهي سڀاڻي موٽائي ڏيندوسانءِ. هو با مذاق عالم ۽ نيڪدل انسان هو. مون ادب وچان نياز ڪري پنهنجي واٽ پڪڙي."*

ليڪن هن ٻئي عالم، عزيز کي نه رڳو اهو ديوان جلد ڇپائڻ کان منع ڪئي، پر وڌيڪ ابياس لاءِ هن اُردو شاعرن جا ديوان به ڏسيا ان لاءِ ته پنهنجي ڪلام کي انهن اعليٰ شاعرن جي ڪلام سان ڀيٽي انهن جي معيار جهڙو بنائي. جيئن عزيز به لکي ٿو ته جعفر علي "ٻئي ڏينهن شام جو منهنجي اوطاق تي آيو ۽ ديوان رکي دلجوئيءَ جي نموني ۾ چيائين: هي ديوان اڪڙ ڪري نه شايع ڪراءِ. مونکي تو ۾ وڏيون اميدون آهن. منهنجون نه ٻه ٻه ويٺون، ڇهه ٻه ويٺون. اوسان سنڀالي چيم ته مسافر صاحب، ته ديوان جي ڏاڍي ساراهه ڪئي ۽ جلد ڇپائڻ لاءِ تاڪيد به ڪئي اٿس.

"هر ڪنهن جي نظر نرالي آهي ۽ معيار علحدو. تون شاعريءَ جو شوق رکين ٿو، مگر زماني جون ڪهڙيون تقاضائون آهن ۽ شاعري ڪهڙيون منزلون طيءِ ڪري رهي آهي، تنهن کان اڃا اڻڄاڻ آهين. هفتي اندر ٻه ٽي ڪتاب موڪليندوسانءِ، جي مطالع ڪري پنهنجو فيصلو پاڻ ڪج.

"هڪڙي ڏينهن جعفر عليءَ جو ماڻهو "ديوان غالب" ۽ ديوان مير" مونکي ڏيئي ويو. انهن جو ڪجهه حصو دل

---

* ڪلهه جي ياد – ١٩٧١.

لاءِ پڙهيم. ڏٺم ته سنڌيءَ ۽ اردو شاعريءَ ۾ نمايان فرق آهي ۽ دل ۾ عهد ڪيم ته شعر اهڙو ئي چوندس. انهيءَ ڪانپوءِ مشاعري ۾ شعرخواني لاءِ ڇڏي، پر ڪڏهن تماشائيءَ جي حيثيت ۾ به ڪونه ويس. مگر پڙهائي وسيع ڪندو رهيس.''§

اهڙيءَ طرح ليکراج عزيز ڪجهه وقت مشاعرن کان پري رهي شاعريءَ جو اونهو اڀياس به ڪندو رهيو ته پنهنجو آزمودو به وڌائيندو رهيو. جڏهن سڄو سال گذري ويو، تڏهن وري مشاعري جي ماڳ موٽي آيو ۽ اهڙو ته داد حاصل ڪيائين جو پنهنجي ڪلام ''ڪليات عزيز'' جي نالي سان شايع ڪرايائين.

ان باري ۾ عزيز پنهنجين يادگيرين ۾ لکيو آهي،''پارهين مهني ڪانپوءِ وڏو مشاعرو ٿيو، جنهن ۾ مون وڃي شرڪت ڪئي. مصرع مطروح هئي:

تنهنجو ارمان ٿي پرده نشين، پرده نشين اڪتو.

هرڪنهن شاعر غزل پڙهي ڪجهه نه ڪجهه داد حاصل ڪيو. منهنجو وارو آيو ته مون هي مطلع جهو لڳاري:

نه اڪتو دل مان اڄ تائين وڏو ئي شرمگين اڪتو،
تنهنجو ارمان ٿي پرده نشين، پرده نشين اڪتو.

''سڀني ۾ بزرگن سخن فهمن وڏي واڪي داد ڏيئي پڪاريو: واهه عزيز! معرڪته آل آرا غزل جي مطلع پڌائي اٿئي ۽ سڄي غزل تي داد ۽ تحسين جي نعرن در و ديوار کي جنبش ۾ آڻي ڇڏيو. انهيءَ جو نتيجو اهو اڪتو جو ٿوري عرصي

§ ڪلهه جي ياد - ١٩٧١.

۾ ڪليات عزيز جي صورت ۾ پنهنجا ٻه جلد ڇپائي نروار ڪيم."*

ليڪن عجب اهو جو ۱۹۳۸ ۾ ڪليات جي ڪلام شايع ٿيڻ کان اڳ عزيز پنهنجا ٽي وڏا ناٽڪ ڪمار اَجيتسنگهه (۱۹۳۱)، غريبان ملار (۱۹۳۱)، مسٽر مجنون (۱۹۳۳) هڪ ٻئي جي پٺيان ڇپائي ۽ اسٽيج تي پيش ڪري ناٽڪي دنيا ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو هئائين.

---

* ڏسو سنڌي ناٽڪ صدي سووينئر (۱۹۸۰) حيدرآباد سنڌ.

باب (٣)

نـاٽـڪ نـويـسـي

ليکراج عزيز ١٩٣١ع کان ٽن سالن ۾ هڪ ٻئي پٺيان وڏا ناٽڪ ڪمار اجيت سنگهه (١٩٣١) غريبان مار (١٩٣١) مسٽر مجنون (١٩٣٣) لکيا ۽ اسٽيج تي پيش ڪيا. انهن ٽنهي ناٽڪن جي ٻولي نهايت سليس ۽ سپڪ سنڌي اصطلاحن سان ڀرپور ۽ عبارت اهڙي سنڌي سنئين سڌي ۽ دلڪش دلچسپ آهي جو عجب ٿو لڳي ته انهن ناٽڪن لکڻ کانپوءِ عزيز ۾ اهڙو ڪئن ۽ ڪهڙو ڦيرو آيو جو "ڪليات عزيز" (١٩٣٨) ۾ گهڻن هنڌ سخت ڏکي پارسي ۽ عربي آميز ٻولي ۽ عبارت ڪم آندي اٿس. "مسٽر مجنون" ناٽڪ جڳو آڏواڻيءَ جي شراڪت سان جوڙيل هو. جيڪو پوءِ بمبئيءَ ۾ وڏو فلمڪار ٿيو هو.

انهن ناٽڪن جي ڪاميابيءَ بابت خود عزيز جي همعصر اديب ۽ دوست پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پنهنجي "سنڌي نثر جي تاريخ" جي گرنٿ ۾ لکيو آهي، "ليکراج پنهنجو شاعراڻو قلم ناٽڪ نويسيءَ تي به خوب هلائيندو هو. هن صاحب ٽي سنا ناٽڪ لکيا. سندس پهريون ناٽڪ "ڪمار اجيت سنگهه (١٩٣١) راجپوت تاريخي کيل هو، جو اسٽيج تي چڱيڙو پئو هو ته سندس ٻيون ناٽڪ "مسٽر مجنون"....

هڪ سٺو مذاقي کيل هو، جنهن جي ٻڌيان نئين زماني جي مڃڻن لٽلاٽن لي سماجي طنز رکيل هئي. هي ٿ ناٽڪ ١٩٣٣ ۾ بلڪل ڪاميابيءَ سان .... حيدرآباد ۾ ڪري ڏيکاريو ويو... راڱي ليکراج پاڻ ناٽيا هئا. ... هن جهڙو ڪامياب مڪمل مذاقي کيل سنڌ ۾ ڪو نه ڏسڻ ۾ آيو. عزيز صاحب جو آخرين ناٽڪ "غريبان مار" خود عزيز صاحب جي زميداري پيشي تي ٻڌل مسڪين هارين ۽ زميدارن جي ظلمن بابت اثرائتو کيل هو، پر انهي پلاٽ ۽ رنا وغيره جي درباٽيءَ جي "زميداري ظلم" سان چڱي مشابهت ڏسڻ ۾ ٿي آئي. تو ٿي انهي لکٽيءَ جو رنگ ڍنگ ودهڪ پڪو پختو هو... انهي ادبي لياقت سبب ٿي سرڪاري ادبي صلاحڪار بورڊ و ٽان عزيز صاحب کي انعام مليو هو."

ليکراج عزيز چوٿون ناٽڪ به ١٩٣١ ۾ "هار جيت" جي نالي سان لکيو ٿو ڏسجي جيڪو ان وقت حيدرآباد ناٽڪ منڊليءَ طرفان مٿين ٽن ناٽڪن وانگر اسٽيج تي آندل هو، جنن سنڌ ۾ ڊسمبر ١٩٨٠ ۾ ملهايل "سنڌي ناٽڪ صدي" جشن جي موقعي تي ڇپايل سووينئر ۾ ڏنل ناٽڪن جي لسٽ ۾ ڏيکاريل آهي پر پروفيسر ملڪاڻيءَ پنهنجي تاريخ ۾ الاجي ڪٿي ان جو ذڪر نه ڪيو آهي.

"سنڌي ناٽڪ صدي - ١٨٨٠-١٩٨٠" نالي سووينئر ۾ لکيل آهي ته "١٩٣١ ڌاري حيدرآباد ناٽڪ منڊلي ناٽڪ جي فن سان چاهه رکندڙ شهرين ٺاهي، جنهن مشهور شاعر ليکراج عزيز جا ناٽڪ: "ڪمار اجيت سنگهه" "مسٽر مجنون" "هار جيت" ۽ "غريبان مار" رچايا."

ان زماني ۾ ليکراج عزيز جي مشاعرن ۽ ناٽڪي مشغولين بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻي "نئين دنيا" (سپٽمبر ١٩٧١

۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو، "حيدرآباد سنڌ، ٽولراءِ مارڪيٽ جي هال ۾ جديد سنڌي ناٽڪ جي بانيءَ خانچند درياڻيءَ جي "زميداري ظلم" ناٽڪ جـي ريهرسل لـــي اڪٺا ٿيا هئاسون (١٩٢٨ ۾). حيدرآباد اميچوئرس منڊليءَ جي روح روان هيمنداس چندنرام هڪ ٺاهوڪي قداور، رشت پشت جوان جي مون سان واقفيت ڪرائيندي چيو: هي اٿيئي اسانجو ليکراج عزيز جو حيدرآباد جـــي مشاعرن ۽ محفلن جو مور آهي. ناٽڪ جـــا راڳ، سب هن جوڙيا آهن. مان سائنس گڏجي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ چيم: پر مونکي نه سمدس کو راڳ ڳائڻ جو موقعو ئي ڪو نه ملندو، ڇو جو پارٽ اُم پوڙهي مظلوم هاريءَ جو. تنهن لـي عزيز چيو: تنهنجي اڪٽنگ ئي ڪافي آهي، راڳ جـي محتاج ڪانهي. ۽ سچ پچ، ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ کانپوءِ عزيز مونکي اچي چيو: واهه جو دلسوز پارٽ ڪري ڏيکاريئه. پـر عزيز ڪڙو نقاد هوندو هو. سو درياڻيءَ جي ٻن ناٽڪن ۾ منهنجا روماني پارٽ ڪيس پسند ڪو نه پوندا هئا ۽ دل کولي اخبارن ۾ نڪتچيني ڪندو هـــو. منهنجن ٻـــن نـاٽڪن "قسمت" ۽ "ايڪتا جو آلاپ" لاءِ راڳ به عزيز جوڙيا هئا."

پروفيسر ملڪاڻيءَ جي متئين بيان مان ظاهر آهي ته، اُن سمي ليکراج عزيز مشاعرن ۾ پنهنجي عربي - پارسي آميز سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ سان رعب ڄمائڻ سان گڏ سليس سنڌي ٻوليءَ وارا ناٽڪ به لکيا ته انهن ۾ پڻ جي ناٽڪن لاءِ سليس ۽ سهڪ ٻولـيءَ ۾ دلڪش ۽ دلچسپ راڳ بـــه لکيا هئا.

ليکراج عزيز جو هڪ اهڙو تمام مشهور راڳ، جيڪو ان وقت نه رڳو ناٽڪن جي شوقينن جـو چت چرايو ڪيو هـو

پر سرانديءَ وارن ميراثي فقيرن کي ٻاهتڙو مرهيو هو جو اهو راڳ ڳلي ۽ ڳليءَ ۾ ڳائيندا گهمندا هئا. اهو راڳ اڄ به عزيز جي همڪار ۽ راڳيندڙ ساٿي شري سهجو واڌواڻي جنهن عزيز جي راڳن کي سنگيت ڏنو هو ۽ باجو وڄايو هو، تنهنکي ياد آهي. هي ليکڪ جڏهن تازو ممبئيءَ ۾ ساڻس گڏيو، تڏهن هيٺيون ٽڪرو سر ۾ ڳائي ٻڌايائينس:-

"ڏيکي ڪفني فقيرن جان هليس غمخوار جي خاطر،
دکايم جوڳي ٿي دل ۾ دونهي، دلدار جي خاطر.
ڦريس ڀوري ٿي جڳ ۾، مٺي مختار جي خاطر،
ڪيم هي سانگ سي سهڻي سجڻ سردار جي خاطر.
گهمي مسجد، مڙهي، مندر ۽ بتخانو، تڪس اکڙ،
ويس ڪعبي ۽ ڪاشيءَ ڏي، مگر حاصل نه ٿيو دلبر.
نظر دل جي چمن ۾ جان ڪيم ويهي "عزيز" آخر،
لڌم تنهنکي، رهيس جنهن يار گلرخسار جي خاطر."

شري واڌواڻيءَ جنهن "مسٽر مجنون" ناٽڪن جي راڳن جي هدايتڪاري ڪئي هئي جنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ پنهنجي "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ لکيو آهي، تنهن هن ليکڪ کي ان ناٽڪ جو مشهور هيٺيون انگريزي راڳ به ڳائي ٻڌايو جنهن ۾ ان ناٽڪ جو مرڪزي خيال به سمايل آهي:-

"مولي آءِ لو يو،
ڊيئر از ان آئو يو
ان ماءِ هارٽ، ڊئنٽ از ٽرو،
آءِ مائيٽ هئو اوڊ اي گرل آر ٽو ٽور،
مولي ڊارلنگ اٽ شل بي يور مور."

مسٽر واڌواڻيءَ وڌيڪ اهو به ٻڌايو ته "مسٽر مجنون"

ناٽڪ نه فقط سنڌ جي شهرن ۾ ڏيکاريو ويو هو، پر بمبئيءَ ۾ به. ان وقت جي جڊيشل ڪمشنر شري روپچند بيلارام جي ليڊي لي پيش ڪيو ويو هو.

"مسٽر مجنون" ناٽڪ مذاق سان گڏ هڪ وڏي سماجي مقصد سان پُر هو ۽ اهو هو پيار ۽ شاديءَ جو مسئلو. ناٽڪ ۾ شادي، گڏي گڏيءَ جو کيل نه، پر هڪ پوتر سنبنڌ ڪري ڏيکاريل آهي. جڏهن ناٽڪ جي نائڪا (ليلا) نائڪ مجنون (چندر) کي گهر مان لڪي ڀڄي هلي شادي ڪرڻ جي خواهش جي خوب ڪل اڏائيندي چوي ٿي:

"شادي ڪا گڏي گڏيءَ جي راند ڪانهي، نه ڪو نيڪو ڪونهي جو صحي پائڻ سان بحال ٿي پوندو. شادي هڪ اهو پوتر سنبنڌ آهي جنهن کي موت ڏاران ڪنهن کي ٽوڙڻ جي سمرٿي ڪانهي."

"ڪمار اجيت سنگهه" ناٽڪ جو مکيه آديش وري ديش ڀڳتيءَ وارو آهي. هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ عزيز لکيو "ليکڪ جي هڏيءَ لي فتح ڏيکارڻ، زماني جي ٽوڻن جو عجيب رنگ ڍنگ ظاهر ڪرڻ ۽ هڪ ديس ڀڳت سپاهيءَ جي لياڳ جي سڃي تصوير چٽي ڪرڻ جي منهنجي پل ۽ هڏيءَ آهر ڪوشش ڪئي اٿم."

ناٽڪ جي آديش جي جهلڪ ڪتاب اڳيان ڏنل عزيز جي منهنجي شعر مان ٿي ملي ٿي جنهن ۾ چيو ٿو:-

ڏيڻ مان ٿي ٿئي حاصل ٿي ظاهر ڪار قرباني
زباني ني زبان هي ٿيو سدا اظهار قرباني
پڻو ٿي پنهنجي سرمو وطن وارا وطن خاطر
نظر لي پوءِ چڙهندو سڀ ڪري هموار قرباني."

ٿيون ناٽڪ "غريبان مار" جو مقصد نه ائالي سان ٿي

ذميوار آهي. اهو وري آرٽ انصاف سان تعلق رکي ٿو.
عزيز، مهاڳ ۾ لکي ٿو، ”ناٽڪ ۾ سنڌ جي غريب ڪڙم ۽
زميندار شاهي جو نقشو ڳوناڻي ٻوليءَ ۾ چٽي ظاهر ڪيو ويو
آهي.“ ناٽڪ جي آخر ۾ هڪ ڪردار واتان چوائي ٿو،
”اسين هاري هڪ ٻئي جي خلاف حاڪم جا ٻانهن ٻيلي ٿي
ٿي بيهون ٿا. نه هوند اهڙن مصيبتن هيٺ اچون ۽ نڪي
جيڪر حاڪم کي اهڙي ظلم ڪرڻ جو جگر ٿي سگهي.“
ٻئي مکيه ڪردار رمضان هاريءَ جي واتان چوائي ٿو، ”او
ملعون زميندار، جيسين هن هٿ ۾ ساهه ۽ رڳن ۾ رت جو
دورو آهي، تيسين جي تنهنجن ظلمن جو تور تري حساب
چڪائي نه ورتو مانءِ ته منهنجي جيئڻ تي ٿي حيف آهي.“
هي ناٽڪ هارين نارين ۽ ڳوناڻن تي ٿيندڙ زميندارشاهيءَ
جي ظلم جي اوگهڙ ڪندڙ آهي.

اهڙيءَ طرح ليکراج عزيز جا هي ٻئي وڏا ناٽڪ نه رڳو
زندگيءَ جي ٽن مکيه پهلن (سماجي، ملڪي ۽ اقتصادي)
جي ترجماني ڪن ٿا، پر مائيدار ۽ محاوريدار ٻوليءَ ۽ ناٽڪي
فن جو پڻ مثال پيش ڪن ٿا. ناٽڪن ۾ ڏنل سياويڪ
گفتگو، ڦهڪيل رٿا، سيرت نگاري ۽ واقع نگاري اهڙي نه
سڦل آهي جو ڀانئجي ٿو ته عزيز کي نه صرف ناٽڪن لکڻ
پر انهي پيش ڪرڻ (اسٽيج) جي فن جي به پوري پوري
پروڙ هئي.

ليکراج هن ساڳئي وقت ۾ مضمون نويسيءَ تي به قلم
هلايو ۽ خوب هلايو. ايتري قدر جو سندس مضمون، شعرن
وانگر، درسي ڪتابن ۾ به اچڻ لڳا. اهڙو پهريون درسي
ڪتاب هو ”گلستان“ جو ١٩٣٣ ۾ نڪتو هو. ان ۾ عزيز جا
هڪ ئي وقت چار مضمون ڏنل آهن. ان مجموعي ۾ ٻين

۽ ليکڪن جا ٻه مضمون ڏنل آهن. ”سندر“ مخزن ان مجموعي جي سمالوچنا ڪندي مارچ ١٩٣٣ واري پرچي ۾ لکيو هو، ”ڪتاب خاص ڪري اسڪولن جي مٿين درجن جي شاگردن لاءِ ... ڇپايو ويو آهي ۽ تعليم کاتي .... منظور ڪيو آهي ... ڪتاب جي ليکڪن چونڊڻ ۾ عقل کان ڪم ورتل آهي ۽ ليکڪ به گهڻو ڪري اهي آهن جن جو نوجوانن جي دلين تي قبضو آهي.“

عزيز انهن ليکڪن مان ئي، رڳو هڪ هو پر مکيه مضمون نگار هو، جنهن جا ان درسي ڪتاب ۾ چار مضمون هئا. ان مان عزيز جي، هڪ مضمون نويس طور به مقبوليت ظاهر آهي. انهن مضمونن جي ٻولي محاوريدار ۽ مائيدار آهي نه عبارت ۾ عالماڻي ۽ ادبي آهي؛ پر آهي سليس سنڌيءَ ۾.

انهن مضمونن ۽ ناٽڪن لکڻ سان ليکراج عزيز، چوٽيءَ جي نظم نويس سان گڏ، هڪ ڪامياب نثر نويس به، ثابت ٿيو. ليڪن هڪ نظم نويس طور تي هن جو درجو سنڌي ادب ۾ نرالو رهيو آهي، جيڪو هن ١٩٣٨ ۾ ”ڪليات عزيز“ جي ٻن ڀاڱن جي شايع ٿيڻ بعد تي حاصل ڪيو.

باب (۴)

ڪليات عزيز

ليکراج "عزيز" جي ڪلام جو پهريون مجموعو "ڪليات عزيز" ۱۹۳۸ع ۾ شايع ٿيو. اُن جي پهرئين ڀاڱي ۾ غزلن جو ديوان ۽ ٻيون صنفون هيون ته ٻئي ڀاڱي ۾ "مصر جي واٽي" ۽ "ڪيمياگر" نالي ٻه مثنويون هيون. اُن وقت سنڌيءَ ۾ شاعرن جا ۷-۸ ديوان مس اڪتل هئا.

ڪليات-عزيز ۾ جيترن گهڻن صنفن ۾، جيترو گهڻو گوناگون ڪلام هو ۽ جهڙي ٻوليءَ ۽ عبارت ۾ هو، تنهن هن شاعر کي پنهنجي سڀني همعصر شاعرن کان نرالو ڪري بيهاريو. اُن ۾ ٻه غزلن جو ديوان اڳين سڀني ديوانن سان ٻرمچيندڙ هو ته سنڌي غزل ۾ به اضافو ڪندڙ هو.

ائين آهي ته ڪليات جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ، به عزيز جو ڪلام نه صرف مشاعرن ۾ داد حاصل ڪندو هو پر مئٽرڪ تائين سنڌي درسي ڪتابن ۾ به جوڳي جاءِ حاصل ڪندو هو. انهن ڪتابن ۾ هنجي واقفيت ڏيندي سندس شعر کي "نهايت پختو ۽ دلچسپ" ۽ "برجستو ۽ موزون" ۽ "بي بها" ۽ "رواني ۽ جدت" وارو سڏيو ويو.

بزرگ شاعر محمد صديق مسافر ۽ اسد ولد قليچ بيگ پنهنجي مرتب ڪيل مجموعي "گلشن خيال" (۱۹۳۶) ڪتاب ۾ لکيو، "مسٽر ليکراج ڪشنچند ميرچندائي جنهنجو تخلص

"عزيز" آهي سو نوجوان هندو عامل، هيرآباد، حيدرآباد
(سنڌ) جو وينل آهي. اردو پارسي ۽ انگريزيءَ ۾ هوشيار
آهي ۽ عربيءَ ۾ چڱي ماهيت حاصل ڪئي اٿس. زمينداري
ڌاندو ڪندو آهي. شعر نهايت پختو ۽ دلچسپ اٿس ۽
ڪيترا عمدا درسي ڪتاب به ٺاهيا اٿس."

سيد ميران محمد شاهه، پنهنجي مرتب ڪيل مجموعي
"گلزار - خيال" (١٩٣٥) ۾ شاهه لطيف کان وٺي ڊاڪٽر
سدارنگاڻيءَ تائين ١٦ شاعرن مان عزيز جي ڪلام کي ٿي
گهٽي ۾ گهٽي جڳهه ڏني آهي يعني ڪل ١٠ صفحا. جن
۾ ١٧٠ سٽون شامل آهن. هو واقفيت ڏيندي لکي ٿو،
"جوانيءَ ۾ هي شاعر اوچتو ۽ موزون شعر چوي ٿو. نه
فقط قدرتي شعر ۾ سندس قوت - متخيله قابل تحسين آهي،
پر غزل لوڙي پٽي ڪنهن به موضوع تي شعر سي ٻها لکي
ٿو. منجهس رواني ۽ جدت جهجهي آهي. هيستائين ڪيترا
ناٽڪ ۽ درسي ڪتاب تصنيف ڪيا اٿس."

"ڪليات" جو مهاڳ ٽکڙ جي مشهور شاعر بسمل ٽکڙائي
لکيو، جيڪو عزيز کان عمر ۾ ١١ سال وڏو هو. هن اُن ۾
عزيز ۽ هنجي ڪلام جي اهميت ۽ ڪماليت ٻڌائيندي لکيو،
"حيدرآباد... پنهنجي شاعريءَ جي تاريخ ۾ ڪهڙا ڪهڙا ارباب
ڪمال شاعر ۽ ادب نواز سخنور پيدا ڪيا آهن اهو داستان ڊگهو
آهي، پر جيڪڏهن هي سوال ڪجي ته هن جي عهد ۾
سنڌي شاعريءَ ڪهڙي ترقي ڪئي آهي، زبان جي صفائي
۽ خيالن جي وسعت ڪٿي وڃي پهتي آهي ۽ شاعريءَ جا
مختلف عنوان، حسن اسلوب، بندش جي خوبي، مضمون
جي بلندي. طرز ادا جي ندرت (نرالپ) محاورن جي
ڪثرت، تخيل، تشبيهه، استعارا، جدت، جوش - بيان وغيره

ڪهڙي بلند پايه تي پهتا آهن ۽ انهيءَ جواب ڏيڻ لاءِ وڌيڪ دردسري ڪرڻ ۽ ورق گردانيءَ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. مسٽر عزيز جو ڪلام حاضر آهي، جنهن ۾ شاعريءَ جي هرهڪ پهلوءَ جا اهڙا لاجواب مثال پيش ٿيل آهن، جي هرڪنهن قادر الڪلام سخنور جي شعر ۾ هئڻ گهرجن."

بسمل وڌيڪ لکيو آهي، "عزيز صاحب حيدرآباد سنڌ جي انهن بلندپايه شاعرن مان آهي، جنهنجو هرهڪ شعر خود مقبوليت جو سرٽيفڪيٽ آهي...."

ان ۾ وڌاءُ ڪونهي ته ڪليات- عزيز عروضي شاعري خاص ڪري سنڌي غزل جي ترقيءَ جو اهڃاڻ ضرور ڏئي ٿو. پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ جيڪو عزيز جي عروضي شاعري جو شيدائي ۽ هو تنهن ۽ پنهنجي ڪتاب "سنڌي شعر- عطر عروض" (١٩٥٤) ۾ ڪليات- عزيز جي گوناگون شاعريءَ ڏانهن اشارو ڪندي لکيو آهي، "اهڙا ڪابه عروضي شاعري صنف ڪانه آهي، جنهن تي استاد ليکراج ڪشنچند "عزيز" جو شعر جوڙيل نه هوندو. غزل کان علاوه جوڙيا انس پر مستزاد، ترڪيب بند، ترجيع بند، مثنويون، قصيدا، رباعيون ۽ ٻيا مڙئي نظمي نمونا سندس ڪليات ۾ ٻين ڪتابن منجهه ملندا. مسمط مسدس کان وٺي بند، ٻئي ڪنهن سنڌي شاعر جا چيل نه هوندا ته عزيز ته اوس تي آکيا هوندا."

ان حقيقت جي باوجود ڪليات- عزيز جي شايع ٿيڻ سان، ان ۾ جيڪا پارسيءَ جي ڀرمار هئي ۽ دقيق ٻولي ۽ عبارت هئي، تنهن انهيءَ چڱي ڪلام کي، عام ماڻهن کي ته ڇڏيو پر ڪيترن عالمن ۽ ادب- دوستن جي به سمجهه کان ٻاهر ڪري ڇڏيو. اڪري ان تي لکي تنقيد ٿيڻ لڳي،

جڏهن عزيز خود به نومبر ١٩٦٣ جي "نئين دنيا" ۾ لکيو،
"ڪليات عزيز جي شايع ٿيڻ ڪانپوءِ ڪن اُستادن ته ڪن
بوالهوسن به تنقيدون ڪيون، مگر مون سنڌي جي ترڪي
تمام ڪري ڇڏي."

سندس انهيءَ چوڻ ۾ ڪجھ وڌاءُ به آهي جو ته اُنهن
تنقيدن ڪري ئي ڪليات- عزيز جڏهن مان هڪ پيپر
بي. اي. لاءِ رکيل هو، سو بعد ۾ امتحان مان ڪڍيو ويو.
ان باري ۾ برک پروفيسر ايل. ايڇ. ناگراڻي لکيو آهي،
"مونکي ياد آهي ته هن ٻهراڻين ڪتاب "ڪليات- عزيز"
۾ پنهنجي پارسي ۽ عربي علميت خوب پسائي. اُن مان
ڪي ٽڪرا ڪاليج شاگردن جي اڀياس لاءِ رکيل هئا.
ادي جيٺمل چيو ته مان هي پارسي ٽڪر ڪيئن پاڙهيندس.
مان وري شڪارپور ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهيندو هوس. مون
پڻ اعتراض ورتو. اسانجي اعتراض هيٺ هنن ڪيو ۽
سنڌي پاس ڪرم (ڪورس) ۾ تبديل ڪئي وئي." (نئين
دنيا - سپٽمبر ١٩٧١).

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ وري "ڪليات" خلاف
ٿيل واد ٻواد جي سلسلي ۾ عزيز جي پارسي آميز ۽ دقيق
ٻولي ۽ عبارت واري شاعريءَ جي مکيه ڪارڻ تي روشني
وڌي آهي. هو "ڀارت ۾ سنڌي ساهت سمالوچنا" ڪتاب ۾ لکي ٿو:

"سندس ٻهراڻين مجموعي "ڪليات عزيز" تي سنڌ ۾
جڏهن چوڌارو متو، تڏهن مون پڇيو مانس ته دوست اهڙا ڏکيا
شعر ڇو ٿو لکين، ته اُتر ڏنائين، "ٺلا ٺا مان ته جيئن سکيو
آهيان تيئن ٿو لکان. مونکي ته ٻيءَ طرز ۾ لکڻ اچي ئي
ڪو، پوءِ آءٌ ڇا ڪريان؟" تنهن ڪانسواءِ اها حقيقت وسارڻ
نه کپي ته سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ وڏو حصو مسلم

شاعرن جو رهيو آهي، جيتوڻيڪ اثر اوستيءَ ۾ هندو ليکڪ ئي پڙ رهيا آهن. سو ان ڏينهن جڏهن سنڌ ۾ عام مشاعرا ٿيندا هئا، جن ۾ اڪثر مسلم شاعر ئي ڀرو وٺندا هئا ۽ حاضرين ۾ گهڻو ڪري مسلم جنتا هوندي هئي، اُتي عزيز ئي هڪڙو هندو شاعر هوندو هو جو فارسي طرز ۾ لکيل شعر شدمد سان اچي پڙهندو هو ۽ ٻيڪ مسلم شاعرن وانگر ڪيس ”مڪرر مڪرر“ جو داد ملندو هو. انهيءَ قدرشناسيءَ ۾ عزيز جي شاهاڻي شخصيت، قد و قامت، ۽ ادب ۽ آداب جي روش ٻه وڏو پارٽ ادا ڪيو، جن عزيز کي مسلم ادبي حلقن ۾ پيارو بڻائي ڇڏيو.“

ليکراج عزيز کي اُن زماني ۾ سنڌس پارسي آميز سنڌي شعر لاءِ مسلم سماج ۾ جيڪو داد ملندو هو تنهنجي تصديق مشهور ليکڪ ۽ ڪوجنيڪ پير حسام الدين راشدي (مرحوم) جي يادگيرين جي ناياب گرانٿ ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ (١٩٧٧) مان به ٿئي ٿي. هو لکي ٿو، ”...شعر چوڻ جو هندن کي سو ڏانءُ ڪو نه ايندو هو. ٻهراون شاعر جيڪو مون ڏٺو، سو ليکراج ڪشنچند عزيز هو جنهن پنهنجي شعر جا ڪتاب انهيءَ دور ۾ ڇپايا ۽ جنهنجي شاعريءَ ۾ فارسي اکرن جي ڪثرت هوندي به اوريجنل خيال هئا ۽ پنهنجي ماحول سان تعلق رکندڙ ڳالهين کي بيان ڪيو ويو هو...“

حقيقت ۾ عزيز واري وقت ۾ سنڌيءَ ۾ عروضي شاعري جو شان شوڪت ئي پنهنجو هو. خاص ڪري سنڌي غزل تي پارسي ۽ اُردو جو اولڙو ئي اُسريو هو. اهڙو ڪو سنڌي شاعر نه هي ڪو نه هو جنهن عروضي شعر نه لکيو هجي. ڪيترن ئي شاعرن طرفان اخبارن ۽ مخزنن ۾، سنڌي شعر مٿان پارسي وزن لکيل هوندو هو. اهڙي شاعريءَ، اُنجي

مواد ۽ ماحول بابت حسام الدين راشدي (مرحوم) مختلف ساڳئي گفتگو ۾ لکي ٿو، ”... شاعرن جي اوطاقن ۾ هندستاني شاعرن جا چند ديوان ڏسبا هئا. انهن ديوان جي ذريعي سنڌ ۾ سنڌي غزل جو آغاز ٿيو.... انهن ئي ديوان مان خيال، ترڪيبون، اشارا، ڪنايا، تشبيهون، رعايت لفظيءَ جا نمونا هٿ ڪندا هئا .... قافيا ۽ رديف به انهن منجهان ئي مهيا ڪيائون ٿي.“ اهڙي تصديق اياز قادريءَ جي ٿيسز ”سنڌي غزل جي اوسر“ (١٩٨٣) ۽ عبدالجبار جوڻيجو جي ٿيسز ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر“ (١٩٨٠) مان به ملي ٿي، جن عزيز ۽ سندس ڪليات جو ذڪر ڪيو آهي.

هر ڪنهن شاعر تي پنهنجي وقت جي حالت، صحبت ۽ تربيت جو وڏو اثر ٿئي ٿو، جو هن جي شاعريءَ جو رنگ روپ سنوارڻ ۾ اهم رول ادا ڪري ٿو. ليکراج عزيز تي به حالت، پارسي جي استادن ۽ اديبن جي صحبت ۽ زمينداري ڪٽنب جي تربيت جو وڏو اثر ٿيو هو ۽ ان سان گڏ هن کي لڳي هئي محبت جي چيچ. انهن سڀني ڳالهين ڪيس رومانيت جي ڌارا جي راهه جو پانڌيئڙو بڻايو.

رومانيت واري شاعريءَ ۾ جذبات، سجاوٽ، انفراديت ۽ رنگين تصور جي حڪمراني هوندي آهي، جيڪا ليکراج عزيز جي ”ڪليات عزيز“ تي به ڇانيل پيئي آهي. ان جو گهڻو حصو عشق جي موضوع وارو آهي ۽ ٻولي به پارسي آميز آهي، جا ڪيترن هنڌ ڏاڍي ڏکي به آهي. ڪليات جو ٻيو ڀاڱو ”مصر جي راڻي“ ۽ ”ڪيمياگر“ نالي ٻن مثنوين جو آهي ۽ پهرين ڀاڱي جو گهڻو حصو غزلن جي ديوان جو آهي. ”ڪليات“ ۾ قافين ۽ رديفن جو ايترو ته خزانو پيل پيو آهي، جو مان نٿو سمجهان ته ڪنهن شاعر کي پنهنجي

پنهنجي لاءِ قافيي يا رديف ڳولڻ لاءِ تڪليف محسوس ٿيندي. سنڌي محاورا ۽ پهاڪا به، هر صفحي تي پکڙيا پيا آهن.

ڪليات عزيز جو جهجهو ڪلام عشق محبت جي جذبي سان سرشار آهي. پر جڏهن اهو اجائي سجاوٽ ۽ سينگار، جوش ۽ جلوو ترڪ ڪري سادگي ۽ سچائي، سنجيدگي ۽ سنجم اختيار ٿو ڪري تڏهن اهو دلسوز ۽ دلڪش ٿيو پوي. عاشق جي بيقراريءَ جو بيان عزيز، تمام گهڻن نمونن ۾ ڪيو آهي، پر غزل جي هيٺين شعرن ۾ اهو لاثاني آهي:

اکڙيون ڦرن ٿيون ڪنهنجي هي ڳولڻ لاءِ رات ڏينهن
گردش ڪٿان اچ آئي، هي ساي نگاهه ۾.
هن جي سوا اچي نه ٿو ڪجهه پيو نظر عزيز.
پنهنجو ڪو نور آهه، ڇڏي ويو نگاهه ۾.

محبت جي آگ، اندر جو اندر ۾ ڪهڙا پارڻ پاري ٿي، تنهن کي لڪائي ڪيترو لڪائبو، سو شاعر ڪهڙيءَ نه نزاڪت ۽ نفاست سان هڪ پردي ۾ بيان ٿو ڪري:

لوڪن کان لڪايم ٿي اگي، هاڻ ڪريان ڇا،
هڪ هڪ تي ڪليو درد، اٿي داغ بدن ۾.

محبوب جي نيڻن ۽ لبن جو جيڪو جادوئي اثر ٿئي ٿو تنهنجو ڪهڙي نه دلڪش نموني چٽر چٽي ٿو:-

”دل زندگي ۽ موت جي وچ ۾ اچي وئي،
قاتل ٿيس اکيون نه اُنس جيءَ جيئار چپ.“

عاشق جي عاجزيءَ، سڪ جي سوز ۽ معشوق جي همت جي تصوير محاوريدار ٻولي ۽ انهي سنڌي رديف سان هيٺين شعرن ۾ خوب چٽي اٿس. عاشق ڪسي ممت مڙ ڪندي وات ۾ آڱرون پئجي وڃن آهن ته هن ڀليان رلي

رلي ٻنهي ۾ لڦون پئجي، وڌيون آهن. جهڙي طرح:

(۱) زبان ۾ ڇا ڇپن ۾ ڇا، پئي ٻنهي هٿن ۾ اٿئي
ڇٽي ٽوڪي لکي هر هر، رلي ٻالم ٻٽن ۾ لڦي.
(۲) هٿي دلڙي اڳيئي تير مژگان جي قتيل باقي،
اکين ٻاٽي سان ڇو رائي وڌي دل جي ڦٽن ۾ لڦي.

اهڙي ٽي ٻئي ڏکئي سنڌي رديف ۾ عاشق جي وصال ماڻڻ جي تمنا ۽ تڙپ جو ذڪر هيٺين شعر ۾ ڪيو اٿس ته هو ٻانهنءَ جي پيار، هنجهه جهڙيءَ جي ڇاڪ ۽ اکين جـو ڪجل ۽ وارن جي ڦٽي اٽڪي به حاصل ڪرڻ ٿو چاهي:-

چيم دلڙي پٽي ٽي يار جي ٻنهي ٻازار ۾ ٽون ڦٻ
ڪجل ٿي پنجهه اکڙين ۾ ڦٽي ٿي وار ۾ ٽون ڦٻ.

محبت ۾ ڦاسي وڃل دل جي دردناڪ حالت جو ورنن به سنڌي قافين سان نهايت سليس ۽ سهڻي اموليءَ اصطلاحي ٻوليءَ ۾ ٿو ڪري. غزل جا ڪجهه شعر ڏسو:-

سيني ۾ ڇو ڦٽڪين ٿي منهنجي پـاڙ پٽي دل
آهي ڪا ٽئين اچڻي ڇا آفت جي چٽي دل.
ڪير آهه جو ڪائي نه ٿـو افسوس مٿم دوست
ٻر دل جو جگر ڏس نڪري اف ٿي ڏٽي دل.
برباد ڪري موتکي تـو برباد ڪيـو ٻـاڻ
نادان ڏئم تـو جـان نـه نادان ڇٽي دل.

مٿين غزل ۾ پاڙ پٽي، چٽي، ڏٽـي ۽ ڇٽـي قافيا نج سنڌي سگهڙ سان ٽمٽار آهن ته معنيٰ جي موتين سان به مڙهيل آهن. اٿين آهي نه ڪن. انهن قافين ۽ غزلن جـي رديفن "لڦي" "ڦٻ" تي اها ٽيڪا ڪئي آهـي ته اهي ڪن-رس وارا ڪونهن يا اهي شاعرانا يا شيرين ڪونهن. اهي لفظ پنهنجي سر ڪن-رس يا ڪرنا مٺا نه هجن.

پـــر ليکراج عزيز انهن ذريعي اصطلاحي ٻولـــيءَ ۾ جيڪو
شاعراڻو خيال يا خمار پيش ڪيو آهي، سو هن جي شاعراڻي
قوت، قابليت ۽ ڪماليت پسائي ٿـو جنهن جو ذڪر پارس
جي اڳوڻي اعليٰ سنڌي شاعر شيام هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

عزيز جي عظمت جو بنياد آهي سنڌي زبان ۽ علم عروض جي باريڪين تي قابو، محاوره دار اصطلاحن ڀري ٻولـي، مان نٿو سمجهان ته جهڙس ڪنهن ٻئي شاعر استعمال ڪئي آهي ... دقيق وزن ۽ سخت زمينن ۾ عمدا غزل چيا اٿس. غـــزل جـــون ساريون اڙاڪٽون سنڌس **ڪليات** ۾ موجود آهن .... عزيز هڪ قادر الڪلام شاعر آهي."

ترقي پسند شاعر موتي پرڪاش به "ڪليات عزيز" کي خيال ۾ رکي چيو آهـــي، "سنڌس شروعاتي ڪـلام ٻوليءَ جي لحاظ کان دقيق هوندي به واهه مـان واهه واهه ڪيائون ڇڏي عشق.... ۽ محبوب عزيز صاحب جي ڪلام جون محبوب تڳون وشيون هيون .... ان ۾ شڪ ڪونهي ته سنڌي ٻوليءَ جا هاڻوڪا ۽ مستقبل جا شاعر "عزيز" جي محبوب جا حوالا ڏيندا." *

ٻئي هڪ ترقي پسند شاعر ارجن شاد ڪليات عـزيـز ۾ ڏال محبوب کي ڪيل شڪايت واري غزل "مري وينداسين" کـان اتساهت ٿي ساڳئي بحر وزن ۽ قافيي سان اڄ جـــي محبوب کـــي ڪيل شڪايت وارو غزل "هليا ويندا سون" لکيو هو.

عزيز جي غزل جا ڪجهه شعر هي آهن:-

"هجر جا سڀ سهي آزار، مـــري وينداسين،
دل لئي پڻ رکي اي يـار، مـــري وينداسين،

* سنڌو ڌارا (هفتيوار) ١٢-٩-١٩٧١

آ، گلي لڳ اچــي دلدار، مـــري وينداسين،
زندگي صرف ٿي ڏينهن چار، مري وينداسين."

شاد جي غزل جا ڪجهه شعر هي آهن:-

"آءُ ديوانا ته ڪريون پيـار، هليـا وينداسين،
ڪيسين هتي رهبو ڀـلا يار، هليـا وينداسين.
جا گهڙي گذري، ڪري ڪين لهي شال موٽڪي،
زندگي آهــ گهڙيون چار، هليا وينداسين. *

البت عزيز جي عشقي شعر جي وڏي خامي اها آهي جو هن جو محبت جي باري ۾ جيڪو تصور ڏنل آهي سو ذري گهٽ روايتي آهي- جهڙو ان پارسي، اُردو شاعرن وارو، جيڪي خيالي مذڪر معشوق جي حسن ۽ بي وفائي، فراق ۽ وصل، ناز ۽ نياز نسبت ٿي شعر گوئي ڪندا هئا. ان تصور موجب معشوق جي ملڻ سان مقدر بدلجي ويندو آهي ۽ اُن پنيان دل، ايمان سڀڪجهه گهوري ڦٽو ڪيو آهـــي. عاشق، معشوق جي نـاز تـان، نياز وچـان سڀڪجهه نڇاور ڪري ڇڏيندو آهي. عشق جي غم کي وٺي، عمر گـــاري ڇڏيي آهي يا معشوق جي زلفن ۾ وهڻ سان آرام ملي ويندو آهي وغيره. خـود عزيـز جي لاءِ به مذڪر فعل ڪم آندل آهي. ليڪن اڄ عشق جي بـــاري ۾ اهو جهونـو روايتي تصور بدلجي ويو آهي.

اڄ خيالي مذڪر معشوق جي جڳهه، هڏ ماس جي پتليءَ ورتـي آهي، جنهن سان محبت واسطو ۾ به مکيه رنڊڪون آهن- سماجڪ ۽ آرٿڪ پيڙن. أهي ٻئي محبت روپي محلات جا دربان آهن، جنکي هٽائڻ سان أنکي حاصل ڪري سگهجي ٿو. أها ڪا پري پيڪر يا سونهن جي ديوي ناهي، پر أها

* نئين دنيا مخزن ڏياري نومبر ١٩٥٨

مرد جي همسفر عورت آهي.

اڄ اسانکي ٻيو عشق جو غم نٿو ستائي، پر جهان جا ٻيا به ڪيترائي غم آهن. عشق اڄ عيش جي چيز ناهي، بلڪ هڪ ضرورت آهي، اهڙي جهڙي روٽيءَ جي، علم جي يا اجهي جي ضرورت آهي. عشق جي ضرورت ٻين ضرورتن سان ڳنڍيل پيئي آهي.

عزيز به عشق کانسواءِ ٻين ڳالهين جي اهميت محسوس ڪري اُنهن تي به شعرگوئي ڪئي آهي. اُها ڪليات ۾ به قلمبند آهي. البت اُها ٿوري آهي، جا سليس ۽ سبڪ ٻوليءَ ۾ به آهي. اُهو ڪلام سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين، ملڪي حالتن، انساني قدرن ۽ قدرتي نظارن بابت آهي.

لوڪ ڪهاڻين وارين ڪردارن جي ٻولي نه رڳو ٺيٺ سنڌي آهي، پر سنگيت ڀري به آهي. سهڻي ميهار، ليلا چنيسر ۽ عمر ماروئي جي قصن بابت چيل غزلن جا ڪجهه شعر ڏسو:-

١- محبت ۾ مٺي **ميهر** جي نارن جڻ لڙڪ گهرجي
چڙهي پيلي جي پڙ واهڙ ۾ واهر رهيءَ ورڻ گهرجي.

٢- مٺيو موڙهي لون وجهه مچ ۾ انهي جي داسڙي سان دل
چنيسر چت ڪٽي جنهن ڪان سو ڄر ۾ ٿي ڄرڻ گهرجي

٣- ڪٿي جينڊون ڪٿي جهالکي، ڪٿي ساجن ڪٿي سانگي
جيئڻ جاڙ آهي هاڻي، لوڙ ناتين چوڻ ناپيندايس.

ملڪ ۾ اُن وقت جيڪا فرقيوار نااسازي آهي، تنهن اسانجي شاعر جي جيءَ کي به جهوري وڌو آهي. هو هندو مسلم نفاق لاءِ ڏاڍو ڏکي ٿي اتفاق (ايڪتا) لاءِ التجا ڪري ٿو ۽ اُن سري سان وڏو مسدس لکي ٿو. مذهب جي

رواداريءَ لئي به جدا نظم جوڙي ٿو. اُن سان گڏ ان اتفاق
جي جڙ الڳ الڳ ايشور ۽ الهه ۽ انهي الهام ۾ انساني اندوشواش
قسمت ۽ قيامت جو ڀرم نه هڪ عاليشان رياڻيءَ ۾ ٿي پوي
ڀوري ٿو ڇڏي. ڏسو هتي ”اتفاق“ نظم ۾ ڇا ٿو چوي:-

١- وڙهي رت ڳاڙڻ ۾ پنهنجا ٿي پنهنجن کي ستائن ٿا
... ٻين جي حال بهتر ٿي اندر جو سک ڦٽائن ٿا.
٢- رياض اتفاق اجڙڻ سان ٻوي قوم وڃي سڀ
اتفاق- قوم کان اڄ آبرو قوم وڃي سڀ.

”مذهب“ شعر ۾ عزيز چوي ٿو ته ڌار ڌار ڌرم هڪ
ندي ۽ ساگر جون لهرون آهن، جن ۾ ڪو به فرق يا ڀيد ڀاو
ڪونهي ۽ هڪ ئي اصول ۽ آدرش ۽ منزل مقصد اٿن:-

”دنيا ۾ ڪائي شيءِ نه ٻئي بي طرائق ناهه
سڀ جو اصول آهه ٿيو هڪ، ڪو فرق ناهه
ٻئجي ندي ٿي وهڪ جي هڪڙيئي لهر سان
اڪري جبل ملجهان ٿي ملي پنهنجي ڀر سان

چئن سٽن جي هيٺين رباعيءَ ۾ ته عزيز عمل ۽ عقل جي
خيال کي اڃين سمايو آهي جئن ڪو ساگر هڪ گهاگهر ۾
سمائجي:-

”هڪ ڏينهن ٻڌون ٿيا ته قيامت ٿيندي
عملن جي عدالت ٿي نه قسمت ٿيندي
قسمت ٿا چون ڪرم لئي ڪرائي جڳ ۾
قسمت کان ٿيا ڪرم، ڇو عدالت ٿيندي؟

عزيز، ”ڪليات“ ۾ هڪ طرف فرقيوار ساز سلوڪت جو
سڀهو ڏني ٿو ته ٻئي طرف ديسواسين کي پنهنجي آڳاٽي
اوج ۽ اقبال کان آگاهه ڪري ٿو ته ڌارين جي غلاميءَ جو
گهاڻگهو لاهڻ لاءِ پنهنجي جند جان قربان ڪرڻ لاءِ به

جاڳائي ٿو. غلاميءَ ڪري ڀارت جي وڃايل ٻراچين شان مان
ٿي اُرمان ظاهر ڪندي للڪاري ٿو:

(١) ڀارت سڪندري سا قسمت ڪٿي آ لڀندي
عبرت جو آئينو ھئي صورت ڪٿي آ لڀندي
(٢) ڪاڏي ويا سونا ڪوچا، ھرڪنھن کي ھٿ نڳين ٿو
ھيرن ۾ ٿي ترڻين تون دولت ڪٿي آ لڀندي.

"ديس جو ويچار" واري گيت - ڪولا جو ھڪ ھڪ
بند قوميت جي جذبي سان سرشار آھي. رڳو ھڪ بند تي
ٿي قناعت ڪجي ٿي:

خاڪ - وطن تي جن جند واري
جيوت ان جي ٿي سوڀاري
مرندي جيئرا ٿيا چوڏاري
ڳائن ٿن جا گيت ھزار - ديس جو ڏر ويچار دل ۾

وطن جي ھيٺي حالت ۽ آزاديءَ بابت سوچيندي ليکراج
عزيز، مزدور ۽ مظلوميت تي به سوچي قلم ھلائي ٿو. اُن لاءِ
انصاف، عزت، برابري ۽ برادري جھڙن انساني قدرن جي
حمايت ڪري ٿو. "مزدور" نظم ۾ چوي ٿو:

انگ اُگھاڙي ۽ بکئي پيٽ لاءِ حيران آھي،
زندگي ھن کي ڏکي، موت تنھن آسان آھي.
چڱن پئسن جي ڪمائيءَ لاءِ ڪڍي ڏينھن سارو،
پاڻ جھڙن جي اڳيان ڦرلدو ولسي ويچارو.
ساري دنيا جو آھي جنھن تي ٿيو دارومدار،
ھاءِ! مزدور رھي سو ٿو جھان ۾ لاچار.
ڪو نه ھنجو ڪو رھيو آھي ڪٿي عز و وقار.

اَڌ صدي کان اڳ لکيل "مزدور" تي ھن شعر جھڙو سنڌ
۾ لکيل ٻيو ڪو ھڪ اَڌ شعر ھجي نه ھجي، خود اُنوقت

هندي ۽ اردو شاعريءَ ۾ به مزدور تي لکيل شعر ڇپبا پيا
نظر ايندا. عزيز جو هي شعر اسانکي اُن زماني ۾ هندستان
۾ شروع ٿيل ترقي پسند ليکڪن جي هلچل جو اثر ٿو لڳي.

عزيز طوفان ۽ رڳو مزدور واري مٿين نظم ۾، پر ڪٿي
ڪٿي غزلن ۾ به انساني قدرن جي حمايت جي جهلڪ نظر
اچي ٿي. پر ٽن نظمن ۾ انهن قدرن جو ظاهر ظهور ذڪر
آهي. انهن مان به "اڙڪ" ۽ "مالا" نظم ته اڄ به مقبول
آهن. ٽيون "فلسفه زندگي" پارسي آميز هئڻ ڪري گهٽ
مشهور آهي. انهي آخرين بند ۾ دنيا لاءِ مشعل بڻجڻ جي
هدايت ڏئي ٿو:

"روشني چاهين ڏيڻ دنيا کي هيءُ ٿي مشتعل -
شمع وانگر بزم - عالم ۾ جلائج پنهنجي دل."

"اڙڪ" جي پهرين ٻن مصرعن ۾ ئي انهي عظمت جو
چٽو اظهار ڪيو اٿس:

"اي نار من لئي جان، اي غمزدن جي راحت -
اندر جي آرسيءَ جي صورت جي آهين مورت."

"مالا" نظم جو هڪ هڪ بند هنجي مهانتا جي مهما
ٿو ڳائي ۽، اهو لفظن ۽ اصطلاحن سان به ٽمٽار آهي.
چوي ٿو:

١- "آب - حيات کان گهٽ جيجل! نه تنج اٿڻي -
ٿي زندگيءَ جو چشمو تنهنجي ڪنار مالا!
٢- جيجل جي هنج هندرو آسمس آهي اولي -
لوڏي سمهاري سک سان چاليءَ جو هار مالا!

"ڪليات" ۾، شاعر غزل گوئي کانپوءِ فطرت نگاري ۾
ٿي پنهنجي فني قوت ۽ شاعرائي عظمت پسائي آهي.
بهار، برسات، آسمان، سج لهڻ، اڀرڻ، چانڊوڪي، تاج محل،

حيدرآباد وغيره جي من موهيندڙ منظرڪشي ڪئي آهي.

رڳو ان بيت ۾ بهار جو ڇا نه نزاڪتدار نظارو ڏنل آهي.

1- آيو ڪٽي بهار چمن ۾ هزار گل-
ٽارين تي ۽ پنن تي ٽڙيا بيشمار گل

2- پائي ڪنوار- باغ جي سائو نئون لباس-
سينگار ڪيا وٽن نه ٽڙيا زيبدار گل.

برسات وقت وڄن جي چمڪاٽ ۽ آواز ۽ ڪڪرن جي گجگوڙ جو عزيز ڇا نه رنگين تصور پيش ڪيو آهي:-

1- بجليون برق تبسم ڪان ڪئي ٿيون ڪرن،
حورن بي ساخته جنت ۾ ڪڙيون بيٺيون کلن.

2- بادل جو هي گجڻ ۽ هوا هوا جا گهوگهاٽ،
ساز سارنگيون وڄائي ٿو فلڪ ڪابو ٽاٽ.

شاعر "آسمان" واري شعر ۾ سج اُڀرڻ ۽ لهڻ جي گهڙي نه دلپذير تصويرڪشي ڪئي آهي:-

سج تنهنجي ڏينهن جي محفل ڪي اي فلڪ مچايو
پــر وقــت شام اُن ڪــي تير- فـراق گهايو،
جنهن لڳندي خون هنجي سڀ جسم جو وهايو،
ايــوان لال اُنــڪــان تنهنجو نــظــر ۾ آيــو.

تاج محل جو سهائي رات وقت، سڪڻين ڇڻن سٽن ۾ ٻه ڇا نه سهڻو چٽر چٽيو ويو آهي:-

سنگمرمر ۾ جي ٺهڙا ٽا جواهر جهرڪن،
چٽ سهائيءَ ۾ ٽيا رنگين ستارا روشــن
قمقمين قمقمين جي مجهس لعلون هٿي هٿ پسجن
چٽڪ بلور جي فانوس ۾ شمعون ٿيون ٻرن.

چانڊوڪيءَ واري نظم ۾ وٽن نٽن، ٻهرن ٻهرن تي ڇانيل روشنيءَ جي راڄ جي، عزيز اُها جاندار عڪاسي ڪئي آهي

جو پڙهندڙن کان ازخود واهه واهه نڪري وڃي:-

ڏس وڻن مان ڇڻي ٿو نُور ائين
ڇڻي ڇانئيءَ مان مينهن پوي جئين
لهرون پاڻيءَ ۾ ائين ورڪن ٿيون،
گويا تلوارون رڻ ۾ چرڪن ٿيون.

هيراباد جهڙي حسن ۽ نقشن ۾ نئرس سان ڀرمچندڙ ليکيو ويندو هو ۽ جتي اسانجو سهڻو شاعر پاڻ رهندو هو، تنهن تي لکيل قصيدي ۾ ڪيل منظر نگاري مبالغه آميز هوندي به، وڻندڙ آهي:-

۱- هر در و ديوار تي سون چانديءَ جي جڙت
قصر فردوس برين گهر ٿيو هيراباد جو.
۲- رشڪ کان ٿي ٿو پوي چهرو شفق جو پڻ سفيد
ڪهڙو سهڻو صبح جو منظر ٿيو هيراباد جو.

عزيز جون "ڪليات" جي پٺين پاڱي ۾ مصر جي راڻي ۽ ڪيميا گر نالي مثنويون ڏنل آهن. عزيز کان اڳ فقط ٻن جهونن سنڌي شاعرن هڪ هڪ مثنوي لکي هئي. پر جديد شاعرن ۾ عزيز ئي آهي جنهن پهرين مثنوي لکڻ جي شروعات ڪئي. هو مصر جي راڻي (ٻيو ڇاپو) جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته "مثنوي جي پهرين خوبي آهي.... ڪهاڻيءَ جو سلسلو.... ٻي خوبي آهي صورت نگاري يعني اکين آڏو صورت حال هوبهو ڦرڻ لڳي.... انڪانسواءِ اندر جا اُڌما ۽ اُڌڪا.... سرل ۽ زوردار طريقي سان ادا ڪجن...."

پر "مصر جي راڻي" ۾ ڪهاڻيءَ جو سلسلو ۽ صورت نگاري هوندي به اهي اثردار ڪانهي. ڇو ته اُهي سرل ۽ زوردار طريقي ادا ڪيل ڪانهي. هڪ ته ڪهاڻي صفا ڌاري آهي، ٻيو ته اُنجي ٻولي، ڪليات جي ڪافي غزلن جي

بيت ۾ گهٽ ڏکي هوندي ۽ پارسي آميز آهي. موضوع ۽ مکيه طرح عشق محبت وارو آهي. اُن سان گڏ محبت جي ڪري جنگ جو به چڱو ذڪر آهي. نه ته نه ڪهاڻيءَ سان ۽ نه ان جي بياني ٻوليءَ سان ڪا پختائي محسوس ٿي ٿئي. "ڪيمياگر" جي آکاڻي به اردو تان ورتل آهي ۽ آهي به تمام مختصر. انڪري خاص اثردار نه ٿي لڳي. اها به "مصر جي راڻي" مثنوي ۾ جيڪڏهن اهو ئي قصو مصر ديس جي بدران سنڌ جو نه ته هند جو ٿي هجي ها ته ضرور دلچسپ لڳي ها ۽ اهڙا محبت ۽ جنگ جا قصا اسان وٽ نه جام آهن. انڪري ظالم ۽ مظلوم جي جنگ ۽ ملڪي محبت جي جذبي وارا ٿورا سليس بيان ٿي متاثر ڪن ٿا جو ان زماني ۾ اسانجو ديس پڻ ڌارين سان جنگ جوٽي رهيو هو. جنهن هيٺيون ڪجهه مصراعون ڏسو:-

١- ڪريو سر باز سر قربان وطن تان،
ڪٽو سانگو سراسر جان و تن تان.

٢- لڙائي کيل آهي ٻارن جو ٿيندي،
جتي آزادگي خطري ۾ ايندي.

٣- مرڻ پنهنجي وطن لئه مان آهي،
بهادر لئه وڏو اِي شـان آهي.

٤- جهلڻ سيني ۾ خنجر ناهه دشوار،
غلاميءَ ۾ جيئڻ پـر آهه آزار.

٥- جڏي عزت جيئڻ بيڪار آهي،
مرڻ ان کان چڱو صدبار آهي.

٦- اٿو ايمان فقط حب الـوطن ۾،
رکو ويساهه پـارو هن سخن ۾.

سراسري طور ڪليات - عزيز ان وڏو شاعر جي شخصيت، علميت ۽ ادبيت جو ڀر ڪجهه پنهنجي وقت جو به آئينو آهي.

باب (۵)

ادبي مضمون نويسي

ڪليات عزيز جي اشاعت کان اڳ ۾ ئي ۱۹۴۱ ۾ ليکراج ڪشنچند جي مضمونن جو مجموعو "ادبي آئينو" شايع ٿيو جنهن کيس مضمون نويسن جي اول صف ۾ آڻي بيهاريو. هن کان اڳ عزيز نثر جي هڪ اهم شاخ ناٽڪ نويسيءَ کي اوج ڏني هئي ۽ ۱۹۳۱-۱۹۳۳ واري دور ۾ هڪ اٺ پٺيان ٽي مفصل وڏا ناٽڪ لکي ۽ اسٽيج تي پيش ڪري پاڻکي سليس ۽ سٺي سنڌي لکندڙ سڦل ناٽڪ نويس ثابت ڪيو هو. ان زماني ۾ ئي هن مضمون نويسيءَ تي به قلم هلايو هو. سندس مضمون نيوسي ڪتابن ۾ اچڻ لڳا هئا، جيئن اڳيئي ٻڌايو ويو آهي. انهن مضمونن جي به سنڌي ٻولي ۽ عبارت ناٽڪن جي ٻولي ۽ عبارت وانگر سليس هئي.

"ادبي آئينو" ۾ ۲۹ گوناگون موضوعن جا مضمون هئا. انهن جي ٻولي معنيدار ۽ محاوريدار هئي ۽ عبارت ادبي ۽ عالماڻي هئي، جيڪا سنڌي ۽ پارسيءَ جو سنڌر ميلاپ آهي. هيءُ ڪتاب نه صرف پنهنجي زماني ۾ پر اڄ به سنڌي مضمون نويسيءَ کي اوج ڏيندڙ هڪ اهم اضافو ليکجي ٿو. ان وقت کان ورهاڱي تائين "ادبي آئينو" سان ڀيٽ ڪندڙ مضمونن جو مجموعو ڪو ٻيو ڪونه

هوندو. سنڌ سرڪار جي ادبي صلاحڪار بورڊ عزيز جي ان ڪتاب لاءِ ۱۹۴۱ ۾ انعام به عطا ڪيو هو، جڏهن ڪيس ”ڪليات عزيز“ ۽ ”غريبان مار“ (ناٽڪ) لاءِ به انعام مليا هئا.

پروفيسر منگھارام ملڪاڻي پنهنجي ”نثر جي تاريخ“ ۾ ”ادبي آئينو“ جي انهاسڪ ۽ ساهتڪ ڪٿ ڪندي لکيو آهي، ”پنجون مضمونن جو مجموعو جنهن لاءِ ساڳئي سال سرڪاري ادبي بورڊ جو انعام ڏنو ويو هو، سو ليکراج ”عزيز“ جو ”ادبي آئينو“ (۱۹۴۱) هو، جنهن صاحب نثر ۾ طبعيت آزمائي، ثابت ڪري ڏيکاريو ته هڪ ڪامياب ناظم، ڪامياب ناثر به ٿي سگهي ٿو ۽ شاعراڻي پرواز ۽ رنگين زبانيءَ سان نثر کي به سينگاري سگهجي ٿو. هن ڪتاب ۾ عزيز صاحب پنهنجي دستوري فارسي آميز ڳوري عبارت کي گهٽ دقيق بڻايو هو ۽ هر وشيه جي اُپٽار، پنهنجي احساسن ۽ جذبن ذريعي اهڙي اثرائتي ڪئي هئي جو هيءَ ڪتاب تخليق ڪندڙ جي حيثيت (شخصيت؟) جو آئينو بڻجي پيو.“

پروفيسر ملڪاڻي وڌيڪ لکي ٿو، ”منجهس هرقسم جا بياني، مذاقي، ادبي، فيلسوفاڻا مضمون هئا، جي سڀ موزون اصطلاحي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيل هئا... هن ڪتاب سنڌي مضمون نويسيءَ کي چڱي اوج ڏني...“

ليکراج ”ادبي آئينو“ جي مهاڳ ۾ لکيو هو، ”هي ادبي آئينو منهنجن ٿورن پريشان خيالن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ خيالي، بياني، مذاقي ۽ فيلسوفاڻا مضمون درج ٿيل آهن.“ ليکڪ مضمون نويسيءَ جي اهميت ٻڌائيندي لکي ٿو، ”مضمون نويسي اهڙو شريف فن ۽ اهم شغل آهي جنهن ذريعي بلند خيالي ۽ اعليٰ ترقيءَ کانسواءِ ملڪ جي اخلاقي،

پڳتيءَ، معاشري ۽ تمدني خدمت ڪرڻ جو عملو موقعو مليو ته ماڻهو پنهنجي روحاني جذبن ۽ دلي خيالن جي پوري پوري ترجماني ڪري، پنهنجي آواز کي ملڪ جي ڪن تائين پهچائي، مثل ديس ۾ همت ۽ جوان مرديءَ جو روح ڦوڪي اُن کي زنده بڻائي ته...“

مٿين بيان مان ظاهر آهي ته عزيز مضمون نويسيءَ کي ملڪي خدمت جو وسيلو سمجهي ٿو. ان ڪري ئي هن جدا جدا وشين وارن مضمونن ۾ انساني زندگيءَ جي ڀلائيءَ لاءِ ڪو نه ڪو نقطو پيدا ڪيو آهي، پوءِ ڀل ته مضمون خيالي هجي يا بياني، فلسفيانو هجي يا شاعرانو، علمي هجي يا اخلاقي، ملڪي هجي يا مذاقي. هن جنهن چٽائيءَ ۽ صفائيءَ سان پنهنجا خيال سنڌي سٺين عبارت ۽ سپڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيا آهن، سي سچ پچ قوم جي ڪن تائين پهتل آهن. ان ڪري ئي اُن زماني کان وٺي اڄ تائين ”ادبي آئيني“ جي مضمون نويسيءَ جا مثال ۽ حوالا ڏنا ويندا آهن ۽ اُن ڪتاب جا ڪافي مضمون سيڪنڊري درجن کان وٺي ڪاليجي درجن تائين درسي ڪتابن ۾ پڻ داخل ڪيا ويا آهن.

عزيز هڪ ئي وقت شاعر به هو ته تنقيدنگار به هو ته ٻوليءَ جو ماهر به هو. ان ڪري هن نه رڳو لڪ تور ۽ اوڪ ٻوڪ ڪري وسيع موضوع جي درياهه کي دڪيءَ ۾ سمايو آهي پر اظهار کي به اصطلاحي ۽ ڪنائتو بڻايو آهي. ڏسو ”سهاڻي رات“ مضمون ۾ ڇا نه نقاشي ڪئي اٿس: ”ڪڏهن ڪڏهن ننڍڙو چنڊ ڇڏي ڇپر جي نقاب مان نهاري ڪنوار وانگر لياڪا پائيندو آهي، ڪڏهن ڪيئن نه سنڌس لور ڪڪر جي گهونگهٽ مان مشعل مثل پيو ٻرندو آهي ۽ سنڌس جوڀن سڀ ڪڪر ڀي صاف سچيءَ جي ڪرڻ جهان پيا پاسندا آهن.“

خيالي مضمون "اميد" ۾ چوٿون، "سنسار ساگر ۾ لهندڙ ٻڏندڙ کي بچائي ٿو ۽ لهندڙ ٻوڙو تصور ۾ اڳتي کي سگهو، مثل کي جيئرو، فقير کي امير بڻائي ڇڏي ٿو."

"سچ جو الهڙ" مضمون ۾ ٻهاڙي کهڙي نه معنيٰ ڀري ڪئي اٿس: "قدرت لکڻي ۾ کهڙا نه ليرڪ ڪيو ڏيکاري! مگر سندس ڪاررواين جي دفتر جو ورق ورق صبر ۽ تحمل جي عجيب سبق سان سينگاريل آهي."

"جيئڻ سو هرڻ هماءُ" واري مضمون جي هڪ جملي ۾ کهڙي نه فناءُ تي لوح ۾ جد وجهد جو فلسفو ڏنو اٿس: "جنهن پاڻهڙو جيءَ کي جفا ڏني، ساهه جو سانگو پلي، جهڙيون نه جهاڳيندو، تنهن سنسار ساگر ۾ مطلب جو موتي همت نه لڌس."

"عشق جي زبان" واري مضمون جو آخر هنن لفظن ۾ ٿو ڪري: "اِهي پنهنجن دعويدارن جا ڏاڍا ڏکيا امتحان وٺن ۽ انسان جي دل کي قرب جي ڪٺاريءَ ۾ قابو ڪري، آزمائش جي آڳٺيءَ ۾ وجهي، سون ڪري ڪڍن ٿا."

"ساميءَ جا سلوڪ" عالماڻي مضمون ۾ هنڌ سنڌو ڪيئن نه پنهنجي عاشقاڻي ٻهڳڻي ٻوليءَ ۾ ٿو ڏئي: "سامي صاحب معرفت جي ميخاني جو ساقي ٿيو ويٺو آهي ۽ سلوڪ جا پيالن تي پيالا ڀري پيو پياري."

"علم، ادب ۽ زبان" واري ساهتڪ مضمون ۾ عزيز ڪيئن نه آخرين جملي ۾ انهن جي اهميت ٿو جتائي: "علم، ادب ۽ زبان قوم جو روح آهن ۽ جنهن قوم جو روح مرده آهي اها لوٿ برابر آهي ۽ لهوارو لڙهيو وڃيو تڪرانه ۾ غرق ٿئي." هي لفظ نه اڄ به نت نوان پيا لڳن.

"شعر و شاعري" مضمون ۾ شاعر جو ڇتو ڇنڊ لاءِ ڏنا نه

هڪ سمت کي استعارن سان سينگاريو اٿس: ”هو ڪهڙي
به هند ۽ ڪهڙي به وقت پاڻ ۾ هڪ آباد محفل آهي، جنهن
جو روح به پاڻ آهي، شمع به پاڻ ته پروانو به پاڻ.“

”اتفاق“ واري ملڪي مسئلي جــي مضمون ۾ ايڪتا
جي اهميت پڌائيندي چوي ٿو: ”اي اتفاق! تنهنجي قدم
پوندي ئي قوم مـــان ٻڌاڻي، ڪٺلائي، بي عزتي، غلامــي ۽
بد اخلاقي جهڙا منحوس مرض هميشه لاءِ نڪري وڃـن.“

پر ان هندو مسلم نفاق جي پس منظر ۾ لـکيل ”لطيفي
لاٽ“ مضمون ۾ نه رڳو اتحاد جي اهميت چٽيءَ طرح سمجهايل
آهي پر شاهه لطيف جي ڪلام کي نئين زماني جي نـگاهه
سان ڏسڻ تي زور پرايل آهي. ليکڪ چوي ٿو: ”هيلتائين
شاهه جي رسالي کي فقط سلوڪ ۽ تصوف جي نگاهه سان
ڏٺو پئي ويو آهي ... منهنجي خيال ۾ شاهه جي ڪلام تي
نئين سر نگاهه وجهڻ ۽ ان تي ٻيهر غور ڪرڻ جي ضرورت
آهي... مذهبي بشريت (انسانيت) وطنيت، قوميت، حريت
(آزادي) جي تعليم سان گڏ محنت ۽ عمل ڪرڻ جي به بار
بار اپٽار ڪيل آهي... جيڪڏهن شاهه جي ڪلام تي فقط
تصوف جو رنگ چڙهيل هجي ها ته هو هر دلعزيز نـــه ٿي
سگهي ها، چاڪاڻ جو ڪو به ڪلام جي پنهنجي زمين، زمان،
حال، قال جي موافق نه هوندو ته هموطنين کي دلچسپ نه
لڳندو ۽ نه ڪا دلاويزي پيدا ڪندو.... تنهن ڪري شاهـ
جهڙي لافاني شاعر... جي ڪلام مان پورو پورو فائدو وٺڻ
گهرجي جيئن هنجي عالمگير عشق جي چڻنگ اسانجي چوليءَ
پوي ۽ اسين هڪ ٻئي کي ولين وارا ور وجهي، ڳلي لائي،
وڇوڙي جون سؤ سالن واريون سڪون لاهيون ۽ وطـن جي
بـــاغ ۾ ٻـکين وارا مِٺڙا ڪري ديس جي بهار جـــا روح

ريجهائيندڙ راڳ ڳايون....“

هي مضمون نه رڳو ”ادبي آئيني“ جو پر اڄ ڏينهن تائين شاهه جي ڪلام کي، رڳو تصوف جي نگاهه سان ڏسڻ جي مخالفت ڪندڙ مضمونن ۾، هڪ بهترين مضمون آهي، جو اڄ به اڌ صدي کان پوءِ معتدل پڙهڻ لڳي ٿو. هن مضمون جو سنيهو، اُن وقت ڦهليل ترقي پسند ويچارن جو نتيجو هو، جن ڪان کي ٻيا بزرگ ليکڪ پڻ متاثر ٿيا هئا.

اَدبي آئيني ۾ گهڻن مضمونن سان گڏ پنج مذاقي مضمون به آهن:- منهنجي نئين ٽوپي، مان جيڪو ڪارو هجان ها، رانگ ۾ پنگ، جيون جت ۽ مقاطعن جو نيلام. اهي سڀ دلچسپ ۽ ڪامياب آهن. انهن مان ظاهر آهي ته عزيز کي مذاق ۾ به دست رس هو. اَلبت ان مذاقي لکڻيءَ جي ڪجهه جهلڪ سندس ناٽڪن مان ملي ٿي ته طنزي قوت جي جهلڪ وري ڪلياتِ عزيز مان ملي ٿي. پر عزيز جو مڪمل مذاقي روپ هنن مضمونن مان ئي سڌ ٿئي ٿو. سندس ڪن همعصر ليکڪن کي اهي مذاقي مضمون وڏيڪ وڻيا هئا. عزيز انهن مضمونن ۾ مذاق صرف مذاق لاءِ نه ڏنو هو. پر اُن پٺيان هڪڙو سماجي مقصد رکيل آهي، جنهن جاچي چٽي نه ڇهنڊڙي به پائي.

”منهنجي نئين ٽوپي“ مضمون ۾ هندو مسلم ڀيد ڀاو کي ننديو ائين، جيڪو هڪ هندوءَ طرفان، سياري لاءِ مسلمانڪي ٽوپي ڪمائتي سمجهي، پائڻ ڪري، پڌرو ٿيو آهي. اُن سان گڏ انگريزن جي نقل ڪرڻ واري ذهنيت کي به اُگهاڙو ڪيو ائين. چوي ٿو: ”اسين انگريزن جي لباس جو نه ڇا مگر ساري هلت چلت جو پورو پورو نقل ڪري رهيا آهيون، تنهن هوندي به ڪو مائٽ يا دوست ٽوڪي ٿو، .... پر

اسين هندو مسلمان ٻار صدين کان هڪ ٻئي جا پاڙيسري آهيون ... سي هڪ ٻئي جي ٿوڻي ٻارڻ لي ڪيئن نه پنهنجي ملڪ ٻاڻن کي نفرت سان ڏسي ٿو ڪيون ٿا."

"ماڻ جيڪر ڪارو هجان ها" ۾ گوريءَ ڇوڪريءَ لي ڪرو ڪرڻ وارن جي ڪل اذائي اٿس. ليکڪ چوي ٿو: .... هر ڪو اڇي ڇوڪريءَ وارو ٻاڪي سهڻن جو سردار پيو سمجهندو ۽ ٻائيندو ته آءٌ ڪا اعلى، چيز ۽ ڏسين ڏيڻو آهيان. اڇڪله گرو گنجو، لالو پنجو، ٿيڻو ٿيڻ جيڪو گهران رسي، سو چن جا چت چٽي ٻاڻ کي پيو اچو پدائي.

"رنگ ۽ پينگ" مضمون ۾ مذافي نوع ۾ ڳوناٽي جيوت جي هڪ جهلڪ ڏنل آهي. شڪار ڪرڻ وقت پرسات ڪيئن رنگ ۽ پينگ وڌو ۽ ڪيئن اهو وقت ڪڇهرن ۽ ڪافين ۾ گذاريو لنهنجو عزيز نيمت ڳوٺاڻي سنڌيءَ ۾ چٽر چٽيو آهي. لکي ٿو: "اوهيڙن جي اوڪ لڳي وئي، چوڏس ميدهن ٿهه ٿمڻ لڳو. تراين ۾ ترڪڻ ٿي پئي ... ٻناري جي چالب ٻچائي پت ڪري چڏيو ... چلر چڇهه، ته چڏيو ٻر نارا نڪميون ۽ تار ٿي وئون. اسين پنيءَ پوڙ ٻاٽيءَ مان جهاڳيندا اچي اوطاق پهتا ٿياسين."

"جيڻ جت" ۽ "مقاطعن جو نيلام" ٻه مضمون کان وڌيڪ مختصر افسانا پيا لڳن، جن کي صفحا ۽ پين کان گهٽا ڏنل آهن. انهن پنهي ۾ کهاڻيءَ جون سڀ قوتون ۽ خوبيون آهن.

مکيه ٻالر جيوڻ جت جي سيرت نگاري ۽ سهڻي چٽي اٿس ۽ گفتگو کان ۽ ڪم ورتو اٿس. اُن ۾ ڪردارنگاري ڪرڻ کان سواءِ زميندارن جي بي انصافي ۽ بي نقاب ڪئي اٿس. جيوڻ وارن ٿي چوائي ٿو: "اڄ زميندار چورئون پيا

ڪرائين، پنگ ونڌو پيا ڪائين، ڇوريءَ جا اُٺ ساڙن ۾ پيا
وهائين ۽ ٻڪريون ڇوريءَ جون پيا ڏهن."

"مقاطعن جي نيلام" ۾ جيوت جت وانگر حقيقي زندگي جي تصوير آهي. اُن ۾ وڏي آفيسرشاهي جي اوگهڙ ڪيل آهي. مقاطعن جي نيلام ڪندڙ آفيسر کي نه وقت جي پرواهه ۽ نه نيلام جو اونو. جيڏي مهل ڪيس ٽيڏي مهل اچي، جڏهن پٽيوالي والان ٿر چوائي: "بخت نه آهي اسانجي صاحب جو ۽ ڪيئن نه ٿنگ ٿنگ تي چاڙهيو اوات ڏيو وڃو آهي. جڏهن وقت وٺيس تڏهن وقت اچــي، جڏهن وقت وٺيس تڏهن وڃي. اسين آهيون جو سنڌس حضوريءَ ۾ ڪاڏو پيٽو حرام ڪرڻو هٿ ٻڌو بيٺا آهيون. ٿر تفاوت پيو نه موچڙا منهن ۾.... پيا ٻڌي پيٽ لاءِ مٺا ڏيون."

جيڪڏهن عزيز افسانن تي ئي پوري آب تاب سان قلم هلائي ها ته ضرور ڪامياب وڃي ها.

مٿــي ذڪر حوالن مان ظاهر آهي ته عزيز جـــي ٻولي ٻهڳڙي آهي جيڪا هڪ جديد نثر جي ٿڻي ٿي. ڪٿي اُها نيٺ ۽ چيدي آهي ته ڪٿي عالماڻي ۽ ادبي آهي، ڪٿي روچڪ ۽ رنگين آهي، ڪٿي شاعراڻي ۽ شيرين آهـي ته ڪٿي اصطلاحن ۽ تشبيهن واري آهي.

هن مضمون مان ليکراج عزيز جا خيال منجهيل يا مبهم ڪونهن، پر صاف پڌري پٽ پيا آهن. اهـــي قوميت ۽ انسانيت ۽ اخلاق ۽ آشارات جي ڀاونا سان ڀرپور آهن. البت ڪٿي ڪٿي اُهي پورو ڦهلاءُ نه پائي ڪري ڪـي مضمون مختصر ۽ سطحي ٿي پيا آهن ته ڪي مضمون وري عشق محبت، ڏک سک بابت ساڳي ڳالهه دهرائيندڙ ٿي پيا آهن پر اُهي تمام ٿورا مضمون آهن. اِيءَ طرح ادبي آئينو جديد

مضمون نويسيءَ جو هڪ يادگار مجموعو آهي. اهو شاعر عزيز کي جديد مضمون نويسيءَ جو هڪ ارماڻا سڌ ڪري ٿو. ان ۾ هو حقيقت پسند وڌيڪ ۽ رومانيت پسند گهٽ آهي.

پروفيسر ڀوڄراج ناگرانيءَ ٺيڪ ٿي لکيو آهي ته ''اديبي آئيني ۾ هن سنڌي نثر کي چوٽ تي آندو آهي. ٻولي سهڻي ۽ نزاڪتدار، خيال عالماڻا ۽ شاعراڻا، درياهه واري رواني، خيالن جي ڳتي ۽ اونهائي- هي سڀ وصفون سنڌي نثر کي اوچ درجو ڏين ٿيون ... مضمون جي گوناگونيت جي خيال کان ''عزيز'' پنهنجو مٽ پاڻ آهي. قليچ بيگ، چاهي ڪوڙومل، اجواڻي هجي يا ٽاڪرام ميرچنداڻي، ''عزيز'' هردلعزيز آهي. سندس رنگين ٻوليءَ تي ضابطو، مضمونن جي ورڇ، کيس سنڌي مضمون جي ميدان ۾ ممتاز جاءِ ڏين ٿا.'' *

---

* سنڌو ڌارا هفتيوار - ١٢-٩-١٩٧١

باب ڇهون

چار شعري مجموعا

ادبي آئيني جي شايع ٿيڻ کانپوءِ ليکراج عزيز جي شعرن جا هڪ ٻئي پٺيان چار مجموعا نڪتا (١) گلزار عزيز (٢) شاعراڻي شمع (٣) پڇتاءَ جا لڙڪ (٤) پيغام عزيز. پهريان ٻه مجموعا شاگردن لاءِ هئا ۽ ١٩٤٤ ۾ ڇپيا هئا ته سرڪاري ادبي صلاحڪار بورڊ جو انعام به حاصل ڪيو هئائون ۽ پويان ٻه ١٩٤٦ ۾ شايع ٿيل هئا.

انهن چئني مجموعن جي ٻولي ۽ عبارت ڪليات عزيز جي ٻوليءَ ۽ عبارت کان گهڻي سولي ۽ سليس هئي. اهو عزيز ۾ هڪ وڏو ڦيرو هو، جيڪو "ادبي آئيني" جي نثر جي سولي ۽ سليس ٻولي ۽ عبارت جو نتيجو ٿي لڳو ته اُن وقت ۽ حالت جو اثر به هو.

ان ڪري ٿي گلزار عزيز جي مهاڳ ۾ عزيز لکيو ته "جيئن زمانو ڦرندو رهي ٿو تيئن اسان جي خيالن ۾ به تبديلي اچي ٿي ۽ شعر به پنهنجا نوان رنگ روپ اختيار ڪري ٿو... مٿس وقت جي سياست جو اثر ضرور پوي ٿو جو هو عالمگير برادريءَ جو هڪ فرد آهي. اهو زمانو جڏهن عام ۽ خاص ماڻهو تصوف جي پيچيدن مسئلن جا شائق هئا ۽ رنداڻو ڪلام وڏي شوق سان پڙهندا ۽ ٻڌندا هئا، تنهن ۾ گهڻو ڦيرو اچي ويو آهي. اڄڪلهه اڪثر اهو شعر مقبول ٿئي

ٿو جو زماني جي مذاق ۽ وقت جي ضرورت موافق آهي، انهيءَ نقطہ نگاهہ کان گلزار عزيز خاص اهميت رکي ٿو جنهن ۾ قومي، اخلاقي، معاشري ۽ قدرتي نظارن وارو ڪلام درج ٿيل آهي ۽ نہ فقط شاگردن لاءِ ڪارائتو ٿيندو پر علم جي استادن کي بہ پسند ايندو.“

جتي ٻهراڻ ٻن مجموعن ۾ خاص شاگردن لاءِ لکيل شعر هئا. اُتي پڇاڙيءَ جا ٽڪ ۾ ٽي مثنويون هيون ۽ پيغام عزيز ۾ سمورا قومي نظم هئا. انهن ۽ گلزار عزيز ۽ شاعراڻي شمع ۾ بہ ڪي قومي جذبي وارا نوان شعر وڌل هئا ۽ هڪ اڌ ڪليات عزيز وارو قومي ڪلام بہ ڏنل هو. پڇاڙيءَ جا ٽڪ مجموعي ۾ بہ هڪ مثنوي پارت جي غلاميءَ ۽ آزاديءَ جي وشيہ واري ”غلام آباد“ نالي آهي جا ٿـي سندس دليان نڪتل اصلي مثنوي آهي. باقي ٻين مثنوين جـي ڪهاڻي ٻين رچنائن تان کنيل آهي. جيئن تہ اهو سڄو دور آزاديءَ جي هلچل جـو هو انڪري ٿـي هنن مجموعـن ۾ آزاديءَ، قرباني، بهادري، قوميت، وطنيت ۽ ٻين اهڙن جذبن کي اهميت ڏنل آهي.

هنن چئن ئي مجموعن جي ڪـلام جي خاص خصوصيت آهي ٻولي ۽ عبارت، جا ڪليات ـ عزيز جي گهڻي شعر کان گهٽ دقيق ۽ گهٽ پارسي آميز آهي. ڪليات وارن ڪـن ساڃهن وشين شاهہ لطيف، برسات، بهار، تاج محل، اتحاد وغيرهہ تي گلزار عزيز ۽ شاعراڻي شمع ۾ سولا ۽ سليس شعر ڏنل آهن. جنس طور هڪ مثال تي قناعت ڪجي ٿي.

ڪليات ـ عزيـز ۾ شاهہ تي لکيل نظم جي پـارسيءَ واريءَ ٻوليءَ ۽ عبارت جي ٻين تہ ڇڏيو خود پارسيءَ جي شيدائي ڊاڪٽر دائود پوٽي (مرحوم) بہ پريءَ پڌگت ۾،

۱۳- آدرسي ڪانفرنس، حيدرآباد ۾ (۱۹۵۳) شڪايت ڪئي. هن چيو ته ”موجوده اديبن ۽ شاعرن جي نثر ۽ نظم ۾ زبان - اضافت ۽ ٻين فارسي ترڪيبن سان ٽمٽار آهي ۽ پڙهندڙ ٻار ۾ پيو پڇجي...“ عزيز جو مثال ڏنو *

ڪليات - عزيز جي شاهه واري نظم جي شروعاتي ٻندن جي بيت ۾ گلزار عزيز ۾ لکيل شاهه جي شعر جي ته شروعات ڏسو ته ڪيتري نه سولي سنڌي ۽ سليس آهي، جيتوڻيڪ عزيز اُن ۾ به پارسيءَ کان پنهنجا پلاند ڇڏائي نه سگهيو آهي:-

“روز - اول کان ڪلي جنهن وقت قسمت سنڌ جي -
ڏينهن وانگر ٿي لڳي هن پڌري فضيلت سنڌ جي،
وشڪ - حيرت سان ڏٺي سنسار سبقت سنڌ جي-
گوشي گوشي ۾ رسي دنيا جي، برڪت سنڌ جي،
مشرق و مغرب ۾ هر جا هل هلي ويو سنڌ جو-
وڃي وڃي پاڳ هي کهڙو ڪلي ويو سنڌ جو.”

“گلزار عزيز” ۽ “شاعرانه شمع” ۾ ايڪراج عزيز ٻارن لاءِ به ڪي وندرائيندڙ، اخلاقي ۽ سکياداڪ گيت ڏنا آهن جهڙوڪ سج، برسات، اڪل لهڻيدار، بوٽ، تارو، صبح، ادب، ڪوڏر، انهن ٻنهي مجموعن جا گهڻا شعر ۽ ٻيا ٽورا نوان لکي، عزيز “ٻهڳڻ ٻول” (۱۹۷۰) مجموعو ڪيو هو.

پڇاڙيءَ جا لڙڪ مجموعي ۾ ڏنل ٽن مان هڪ مثنوي ڪتاب جي سري واري، ٻين شاهراهه ۽ ٽين غلام آباد نالي آهي. پهرين انگريزي ليکڪ ٽامس مور جي لالا رخ ۽ ٻين “ڪهاڻي” مخزن ۾ ساڳئي سري واري رچنا جي ڪهاڻي تي ٻڌل آهي. پهرين مثنوي جو مطلب سري مان ظاهر آهي.

* مهراڻ (ٽماهي رسالو) - شاعر نمبر، پرچو ۳-۴، سال ۱۹۶۹

ٻي شاهي سڙڪ جي قرباني، سهڻ شڪتي ۽ خدمت جي
ڪهاڻي آهي. انهيءَ مطلب عزيز آخرين چئن سٽن ۾ هيئن
ڏنو آهي :-

ڏک پٺيان سک هي سخن آهي سچو،
سک گهرو ته ساھ تا ڏکن هيٺان اچو.
ٻانڪي مساري پڻ کي سک رساءِ،
اي عزيز ان ڳالھ کي دل سان هنڊاءِ.

ٽين "غلام آباد" جي ڪهاڻي ڀارت جي قديم عظمت
کان شروع ٿي، انگريزن جي غلاميءَ ۽ ان خلاف غيرت
جاڳائڻ تائين پهچي ختم ٿئي ٿي، جنهن آخر ۾ شاعر چوي ٿو:-

هن غلاميءَ کان ڀلي گهرجي مرڻ،
پاڻ کي ناس ڪرڻ چڱو آھ ڪرڻ.
جو هر ـ مرد تي ٿئي آزادي،
ٿئي غلامي تي وڏي بربادي.

مٿين نظمن مجموعن مان ظاهر آهي ته ليکراج عزيز تي
هاڻي رومانيت کان وڌيڪ وقت جي حالت ۽ زندگيءَ جي
حقيقت جو اثر ٿيڻ لڳو هو. هو ملڪي ماحول ڏانهن
وڌيڪ متوجه ٿيو هو ته سندس مشاهدو به وسيع ٿيڻ لڳو هو.
ان سان گڏ عزيز جي صحبت سنگت ۾ به اضافو ٿيو هو. ياد
ٿو اچي ته ڪيئن ١٩٤٦ ۾ هن سان ملڪي ڳالهين تي
ڪچهريون ٿينديون هيون، جڏهن ونس پروگريسو گروپ
(انتي دل) جي سيڪريٽري طور شرڪت ڪرڻ لاءِ ٻيا
حيدرآباد جي نيشنل ڪاليج جي مسلمي "قليلي" جي
سمپادڪ طور سندس شعر وٺڻ ويندو هوس. قليلي جي ان
سال واري پرچي ۾ نه فقط عزيز جو ان گروپ ۾ پڙهيل
"هاري" تي لکيل مسلسل وڏو غزل ڇپيو هو پر پڻ مکيه

اديبن ڪلياڻ آڏواڻي، ليرڪ بسمت، اين. آر. ملڪاڻي،
حيدر بخش جتوئي جون رچنائون ٻڌ ڇپيون هيون.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي ڀارت ۾ ڇپايل ڪتاب ”شاهه“ جي هڪ مضمون متعلق ”ڪلهه جي ياد“ ليکه ۾ لکي ٿو: ”شاهه“ ۾ شاهه جي وطن پرستيءَ بابت مضمون، حيدرآباد سنڌ ۾، آمر، وشن چگتياڻي ۽ مولچنداڻي گيهمل جي برپا ڪيل سنستا ”اُنتي دل“ (پروگريسو گروپ) جي هڪ مجلس ۾ پڙهيو هوم* عزيز جي اُن گروپ ۾ شرڪت، ڪيس اُون ويچارن بابت، ڏيوت ڪرڻ جو موقعو ڏنو.

قليلي (۱۹۴۶) مسلميءَ ۾ ڇپيل عزيز جي اُن مسلسل غزل مان نئين صحبت سنگت ۽ ملڪي حالت جي اثر جو اندازو لڳائڻ ڏکيو ناهي. اُن ۾ هاريءَ کي مخاطب ٿيندي شاعر آخر ۾ چوي ٿو:-

ڪر فڪر اڄهو آهه هيءُ بدلڻ لي زمانو
خوشنود سگهو ٿيندى سنڌ جان ڏکاري،
تلوار لـــکي آهه زماني جي چرڻ لـــيء،
جا نيمه پچي پور ڪندي ظلم جي باري.
خونخوار ۽ بيرحم ڪري خاڪ لي پوندا،
آيون ۽ غريبن کـــي عطا ٿيندي سواري.
واڌائي ڏيئي لوکي اچي چوندو عزيز اُس،
آباد هجين شال سدا هند جـــا هـــاري. ‡

عزيز جو اهو نئون اثر ۽ فڪر هنجي ٻئي نظم ”اورنگ“ مان به ظاهر آهي، جيڪو به پروگريسو گروپ ۾ پڙهيو ويو هو ۽ پوءِ ”قليلي“ جي ٻئي پرچي ۾ ڇپيو هو. ڏسو نه ملڪ

* نئين دنيا مخزن آگسٽ ۱۹۶۳ - ‡ قليلي مسلمي-۱۹۴۶

۾ ڦهليل فرقيوار فضا تي ڪيئن نه دردڀري ڌانهن ٿو ڪري:-

ڏاڍي ٿي بري فرقه پرستيءَ جي جهالت،
جنهن هند اندر آندي قيامت تي قيامت.
تهذيب، تمدن ۽ شرافت جا مٽائي،
سا آهه سدا ڏوزخ جي لائق ٿي سياست.
چاڪاڻ لڙي ناس ٿـي ٿا پاڻ ڪٽايـو
انسان ٿي، حيوان نه ٿيو، عقل هلايـو.
هو وقت به هو پاڻ ۾ ڀائر ٿي سڏياسون،
ٿي قرب مان هندو ۽ مسلمان گڏياسون.
ڌاريا ڇا، نه پنهنجن جي سڻي سون ٿي برائي
هڪ واٽي هٽي سيٺي جي، هڪ ٿي ٿي هلياسون.
دوريءَ ٿي ڏنا درد، جي هاڻ نه سنڀاليو،
راحت ٿي پوي، هڪ ٿي، دشمن کي هڪاليو. *

عزيز جي شاعريءَ جي هن نئين صورت جو خط و خال ”پيغام-عزيز“ مجموعي مان صاف ڏسي سگهجي ٿو، جو اُن وقت ڇپيو هو. ان ۾ ٣٤ نظم آهن، جي سڀ قومـي جذبن سان ٽمٽار آهن. ڪي وطن دوستي، ڪي آزاديءَ، ڪي فرقيوار سازيءَ، ڪي قومي سجاڳي، ڪـي خودداريءَ، ڪـي خودباوريءَ بابت ته ڪي قومي اڳواڻن - لوڪمانيه تلڪ، مهاتما گانڌي، جواهرلعل نهرو، نيتاجي بوس، گرديو ٽئگور، مولانا آزاد ۽ خان عبدالغفار خان جي شان ۾ قصيدا آهن.

ليکراج جي هن مجموعي جي قومي شعر جي خوبي اها آهي جو اُن ۾ جوش ۽ جذبو ٽمٽار آهي ۽ اهو صاف ۽ سڌو آهـي. ان ۾ نه فقط ڌاري حڪومت لاءِ نفرت ۽ ملڪ لاءِ محبت ڀريل آهي، پر ان سان گڏ ايڪتا لاءِ آلاپ، دشـمن

* ڦليلي مسلمي- فبروري ١٩٤٧

سان لڙڻ لاءِ للڪار ۽ آزاد ڀارت جي آئينده جي تصوير به
ملي ٿي. هتي رڳو مٿ مثالن جي ڏجي ٿي:-

١- دشوار نه ٿيو ديس لئه سر پنهنجو وڃائڻ،
هڪ سر ڇا هجن سؤ، ته ڪپن خوش ٿي ڪپائڻ.
مان خون سان رنگين ڪندس، ديس جي ڌرتي،
ٿيو فرض وطن ساڻ مري ليکن نباهڻ.

٢- مردن جو مان قيد يا آزادگي ۾ آهي،
جيئري چون ٿا موت غلاميءَ کان مر اڇي

٣- ڌوئجي داغ غلاميءَ جو يڪا يڪ ويندو
مينهن کو جوش - عمل وارو بدن مان برساءِ.

٤- ڏيئي رت پنهنجو، ڪريو هن باغ جو تازو سلو،
ديس جي آزاديءَ جي پيڙهه کي پختو پڌو.
ڪوٽ عظمت جو اڏي سنسار کي ڏيکارجو.

٥- نه ڏي اسان کي زباني فريب آزادي،
جو هر طرح سان ٿيا هوشيار آهيون اسين.

هيٺين مصرعن ۾ کهڙي نه اصطلاحي ۽ تشبيهن واري
ٻولي ۾ قومي ناسازيءَ جي ڪيفيت ٻڌائي اٿس:-

١- سچ، گهڻي گهڙي جو ٿي ٻاٽي سڪائي
هن جنگ جي جهولي چڙهيو گلزار جلائي.

٢- ملڪ آزاد اڃا ناهه، نه ڀاڳا ٿا ٿين -
قوم کش ڪيئن نه لڙي ڀاڙهو ڏاڳا ٿا ٿين.

اسانجي شاعر کي ويساهه آهي ته ديس آزاد ٿيندو. ان
ڪري ٿي اڳي خوشحاليءَ جو خواب ڏسندي چوي ٿو:

١- خوش ٿيو، ديسي لئين سر وسامان ٿيندو
هي خزان ويندي وري فصل - بهاران ٿيندو.

٢- تاج شاهن جو لهي جلد لٽن ۾ رلندو
چرخ اعليٰ تي مڪين شان - غريبان ٿيندو.
٣- ٻيڪسي ويندي مزورن جي گهرن مان نڪري
گڏجي دولت جو ڌڻي ديس جو دهقان ٿيندو.

ورهاڱي کان اڳ، آزاديءَ جي وقت تائين پيغام عزيز جهڙو شاعراڻي خوبين سان ٽمٽار، قومي ڪلام جو مجموعو ڪو ٻئي ڪنهن شاعر جو شايد ئي شايع ٿيو هو. انهن ليکڪ ئي چيو آهي:

”شاعري ملڪ ۽ ملت جو سدارو ٿيو عزيز
ڪم اچي قوم ڪي جو اهڙو سخندان ٿي وڃ.“

باب (٧)

سلبس ۽ سنڌيت جو ڪلام

١٩٤٧ ۾ ڀارت آزاد ٿيو. ڀر اُنجو ورهاڱو بہ ٿيو. اُن وقت ڪاٿين ليکراج عزيز پاڪي عروضي شاعريءَ جو اُستاد ۽ عالماڻي نثر جو هڪ نرالا سڌ ڪيو. ورهاڱي بعد هو مجبورن پنهنجي جنم ڀومي سنڌ ڇڏي هند آيو. هن پنهنجي شاعري نظم ۽ نثر لي قلم هلائڻ جاري رکيو ۽ پنهنجي ۾ پنهنجو هڪ نئون روپ پسايو.

نظم ۾ عزيز سنڌيت جو علمبردار ۽ حقيقت جو چترڪار ته نثر ۾ هڪ سخت تنقيد نگار (سخن دان) ۽ ٻوليءَ جو ماهر (زبان دان) اڀرجي پيو. نظم جو نئون روپ عزيز جي ٽن مجموعن آبشار (١٩٥٣)، صراحي (١٩٦٣) ۽ سوز و ساز (١٩٧٠) مان نروار ٿئي ٿو ته نثر جو نئون روپ گل و خار (١٩٥٦)، سامي (١٩٦٥) ۽ سنڌي اصطلاح (١٩٧٦) مان نظر اچي ٿو جنهنجو ذڪر ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو.

عزيز جي سنڌيت لاءِ سڪ پنهنجي وطن جي وڇوڙي مان اٿاهه ساگر اڀرجي نڪتي. هو "ڪلهه جي ياد" ۾ پنهنجين يادگيرين ۾ لکي ٿو، "هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي جدائي مونکي ڏاڍي ڏکي لڳي. مون اُنجي ڦوٽائيءَ جا سوين سوز ڀريا داستان ڇپيا آهن." اهڙي ٿي لهجي ۾ هو "آبشار" جي مهاڳ ۾ چوي ٿو، "سنڌ کان

روئي موڪلائڻ بعد هي ٻهراڙين ڪتاب آهي جو ڇپائي
شايع ڪيان ٿو. زماني جي گردش جيتوڻيڪ مرلڪي ادب
پيدا ڪرڻ جي فرصت ڪانه ڏني، مگر انهي ذوق ۾ ڪڏهن
۾ ڪمي ڪانه آئي ۽ وقت بوقت جذبي جي اثر هيٺ
جيڪي ۾ قلمبند ڪري سگهيس سو سنڀالي رکندو ويس ۽
ايمت روح جا ريلا "ڦڙيءَ، ڦڙيءَ تلاءُ" جي چوڻي موجب
"آبشار" جي نالي سان پيش ڪيان ٿو."

هو وڌيڪ لکي ٿو، "تازو ڪلام سليس ۽ عام فهم آهي ۽ گهڻن غزلن جي شعرن جي پٺيان احساس جي هيڪڙائي نظر ايندي، جنهنڪري هڪ طرف منطقي سلسلو قائم ٿي پيو آهي ته ٻئي طرف مغربي شاعريءَ جي شوقينن کي شعر جوڙاڪو اڻلو ڪونه لڳندا."

عزيز جي مٿئين بيان مان ظاهر آهي ته ڪيئن نه ورهاڱي بعد هن پنهنجي شاعريءَ ۾ زماني جي تقاضا پٽاندڙ تبديل آندي آهي، خاص ڪري ٻوليءَ ۽ فن ۾. جيتوڻيڪ ٿوري گهڻي تبديل سنڌ ۾ ئي ورهاڱي کان اڳ نسل ۾ آئي هئي. آبشار مجموعو ئي پنهنجي سر ان تبديل جو وڏو ثبوت آهي.

ان ۾ ٥٥ اوان غزل آهن ته ٣٤ نظم آهن، جن مان رڳو ١٠،٨ اوان آهن. ڪن غزلن ۾ سنڌ ۽ سنڌيت جي سڪ جي اعليٰ عڪاسي ڪيل آهي، پوءِ ڀل اُن ۾ پارسي شاعريءَ وارا ئي تشبيهون گل بلبل، شمع پرواني ۽ ليلا مجنون واريون آهن ته ۾ انهنکي ساڻيهه جي سڪ واريءَ معني سان اهڙو ته سوز ۽ گداز واري منڙيءَ ٻوليءَ ۾ سنڌي ماحول ۾ ٺهڪائي پيش ڪيو ريو آهي جو اهي اثرسرندڙ غزل بڻجي پيا آهن. خاص ڪري ٻهريون غزل ته اڄ شاهڪار ليکجي ٿو. جهڙي ٿر:-

١. وطن جي باغ جا وسري ته بلبل کي ترانا ويا،
پيا ٿي دور گل جي ۽ ڦٽي جي آشيانا ويا.

٢. خلل اهڙو پيو بلبل، چمن جي همصفيرن ۾،
پيا آکيرا ڇڏڻا جو سي ٿيندا قيدخانا ويا.
٣. ڦٽي محفل، اُجھاڻي شمع، ويا پروانا پر ڪوهي،
تصور مان نه سوز ۽ ساز جا سي داستانا ويا.
٤. ڪري ٿي ياد روئي خوب بلبل پنهنجي گلشن کي،
اگرچ درد دل جا ڪنهنجي خاطر ٿي فسانا ويا.
٥. عزيز آهي اُهو ٿي سنڌ جي ليليٰ سندو مجنون،
نه پورا دور دنيا ڪان ٿي قصا عاشقانا ويا.

اهڙو ٿي پيو ورهاڱي جي درد ۽ سنڌ جي ياد جو اعليٰ غزل آهي جنهن ۾ چوي ٿو نه ڪيئن نه دورنگي دنيا جدايون آنديون آهن ۽ پنهنجا پنهنجن کان پري ڪري ڇڏيا آهن:

١. ديس پنهنجو ڇڏي، پرديس وسائي ويٺا،
روح جي جن سان رچي، ماڳ، مٽائي ويٺا.
٢. هن دورنگيءَ جي عجب زور جدايون آنديون،
پنهنجا پنهنجن کان اڏا دور اڏائي ويٺا.
٣. ڏينهن لوان، راتيون ليون، تار لڱين، سار لڱين،
ليڪ آب آڻي نوان، پاند پسائي ويٺا.
٤. جنجي ليءِ پنهنجا پراوا ٿيون ڪيا ترڪ عزيز،
سيڻي سورن جا ڏيئي سامهه سجھائي ويٺا.

ٽين غزل ۾ به ساڳي ڳالهه ٿورائيندي سنڌ جي وڇوڙي جي غم کي ٽين رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪيو اٿس:

١. احوال فصل گل ۾، بلبل نه پڇ وطن جو،
افسانو آهه پر غم ٿيو **سنڌ** جي چمن جو.
٢. شيشو ٿي چور دل جو، آه جو ٿو جام ڇلڪي،
ڪجھه ذڪر جي وطن جي اکري ٿو اُنهن جو.

٣. دل ۾ هميشه آهي جنهن ياد سنڌ پياري،
اکڙين ۾ آهي سمايل نقشو سدا وطن جو.
٤. قسمت ڪيو وڇوڙو، ڪوهستان کان اهڙي اهس دم ۾،
مرندي به انهيءَ مشڪل ديدار ڪو وطن جو.
٥. منهنجو عزيز ٻارڙو ڏٺي سنڌ جو ٿئي صحرا،
آهيان مان لاش خاطر طالب نه اي ڪفن جو.

اهڙي ئي ساڳئي جي سڪ جي هڪ نظم آئس "سنڌ جي سڪ". اِن ۾ شاعر، هتي جن سنڌين کي، وطن ڇڏي اچڻ لاءِ ٽوڪيو پئي، تن کي جواب ڏيندي چوي ٿو:-

١. اي هند، سنڌ جي نه جدائيءَ کي سمجهن ٿون،
چاهي وطن، نه منهنجي وڏائيءَ کي سمجهن ٿون.
٢. جت ٻاهه پرڪي ٿي، اتي سيڪ ٿو اچي،
پڇ ان کان حال، جنهجي هٿان هوت ٿو وڃي.
٣. ڪاڏي وڃي سو، جنهن کان وطن آهه ويو ڦري،
هر اهل آرزو جو چمن آهه ويو ڦري.
٤. ڪر مون خزان نصيب تي خندو نه اي حبيب،
آهي عزيز باغ-وطن جو ٿي عندليب.

هيٺ مسدس ۾ شاعر پنهنجي من سان حال اوريندي چوي ٿو:-

١. عالم-خيال جي ۾ جو فرياد ٿو ڪريان،
دل ۾ چا سڪ ري، ڪو پيو ياد ٿو ڪريان.
٢. دل جو ٿي سوز، سنڌ جي تصوير رات ڏينهن
سر تي ڦري ٿي هجر کان شمشير راهه ڏينهن
٣. دل تي پوي نه مور ٿو ديدار سنڌ جو
آهيان مان جان دل سان طلبگار سنڌ جو،
٤. ڪهڙو پڇو ٿا سنڌ جي املاڪ جو ڪليم
املاڪ منهنجي سنڌ ٿي، حق سنڌ تي ٿيم.

هن پوئين پد ۾ عزيز جيڪو ورهاڱي جي درد، ڦرلٽ ۽ لوٽ جو چٽر چٽيو آهي، سو ٻئي ڪنهن به شاعر مشڪل چٽيو هوندو. اهو پد شاهڪار بڻجي چڪو آهي. اهڙي جذبي وارو عزيز جو هڪ عاليشان نظم "سنڌڙيءَ جي ياد" نئين دنيا ۾ ١٩٥٥ ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ به ورهاڱي جي درد جو دل ڏاريندڙ نظم آهي. شاعر چوي ٿو:

١- اٿن ٿا آڏيءَ آڌما، آئي پڪاريون ٿا،
وطن ڏي آس مان اکڙيون کڻي نهاريون ٿا
٢- ڪڏهن اسان کي وري ٿيندي سنڌ ابائڻي نصيب،
ڪندو اسان جي الهٺي جا سڀ ڀڄائي نصيب.
٣- اکين ۾ آب، اندر آهه، چپ نه چوريون ٿا،
حيات جو هي اگهڻ سور ڪاٽي سوريون ٿا.
٤- اسان کي صدقي جي ڪري ڪري جي سيڪي ٿيا،
آهي نه ڇڏيا جي ظالم نه ڇڏيا ڪهڙا پيا.
٥- ڪڇون نه ڪوڙ چون ٿا، لڇون نه چوري آهه،
اهو ٿيو داد، ڀلا ڪهڙي تنهنجي زوري آهه.
٦- اميد آهي ڏکيا ڏينهن ٿيندا جلد گذر،
"عزيز" ديس وري هلبو مفت، فڪر نه ڪر.

عزيز مٿين ڪلام ۾ سنڌيت جي حقيقت ۽ رومانيت جو جيڪو سگهڙ ميلاپ ڏنو آهي، انهن سولي ئي سهاڳ جو ڪم ڪيو آهي. ورهاڱي جي درد جـو هيترو سارو ڪلام ٻئي ڪنهن سنڌي شاعر نه چيو آهي ۽ اهڙي ڪلام سان پرپل "آبشار" جهڙو مجموعو به پهرين عزيز ئي ڇپايو. سندس ان ڪلام ۾ نه رڳو سلاست، لطافت ۽ نزاڪت آهي پر جدت ۽ ندرت به آهي. اهي خوبيون آبشار جي خود عشقي غزلن ۾ به آهن. هتي جنس طور مثال ڏجن ٿا. انهن ۾ سنڌي

قافيي ۽ رديف سان ڇا ته موسيقي ڀري اٿس. عاشق جي محبوب لاءِ تلاش ۽ تڙپ جو هيئنئون سليس چٽسر عزيز هن کان اڳي نه چٽيو آهي. چوي ٿو:-

١- اکين روئي ڇوريا نه ڦٽ کهڙا کهڙا،
ڏٺين سر ڏاڍا ورهه ڦٽ کهڙا کهڙا.

٢- ولي جستجو ۾ سڄو ڀاڳ ڪونهي،
ڏٺم ماڳ مٽ، گهيڙ گهٽ کهڙا کهڙا.

٣- اکيون، وار، چپ، ڳلڙي ڪن رهزني ٿا،
لڳا دل تي جهانن جا جهٽ کهڙا کهڙا.

شاعر کي وري محبوب مليو آهي ته ڪهڙي نه مٺڙي عام سنڌي ٻوليءَ ۾ انجو ذڪر ٿو ڪري:-

١- مليو محبوب اڄ مون سان، ويا ڏکڙا ڦريا سڪڙا،
لٿا دوريءَ جا غم دل تان، ويا ڏکڙا، وريا سڪڙا.

٢- عزيز آهيان سڀاڳو ٿيو، ٻڌان ٿو ٻير گهر ۾ ٿيو،
پلي ڪيا پال ٻيءِ پاپان، ويا ڏکڙا وريا سڪڙا.

عزيز، ميلاپ جو چٽ، هئي غزل ۾، لشڪن واري اصطلاحي سنڌيءَ ۾ وري ٺيٺ نموني پيش ڪيو آهي:-

١- دل جي اجڙيل باغ ۾ موٽي بهار آئي اٿم،
آس جو مکڙيون ٽڙيون، سرهاڻ ساماڻي اٿم.

٢- سوڻ ٿيا سڀ ڦال، ڦرڻ اک جو سڀاڳو ٿو لڳي،
وڻي وڻي جا ڏي ڪا ڀاڳ ڏيکاڻي اٿم.

٣- دل ٿيا ڪانئي ٿي پاسي ۾ نه چپ مرڪن پيا،
اک ۾ اوجر ٿيو ٺرون، پڻ مکڻ ۾ سرهاڻي اٿم.

"آبشار" جي سليس شاعريءَ کان متاثر ٿي هري دلگير ساهت سنگم (١٩٥٨) مخزن ۾ لکيو "عزيز صاحب جو هاڻوڪو شعر گهڻو ڪري سليس ۽ سلوڻو آهي ۽ اڳوڻي

شعر کان گهڻو بهتر آهي. اڄ ڪالهه نه ڪو هڪ صحيح، اموني ۾ ترقي پسند شاعر ٿي پيو آهي. سندس تازي هڪ غزل جو نمونو ملاحظه ٿئي:-

"ويو جو وقت، اڄ ناهيون، ستم ڪنهن جو سهڻ وارا
اسين پٿر ڪي پٿر سان جواب آهيون ڏيڻ وارا.
هڪل پنهنجي نه گهٽ بارود جي ٿي ڪاڻ کان آهي،
ستم جي هر عمارت جي ٿياسون جڙ پٽڻ وارا."

آبشار ۾ سنڌيت، سلاست ۽ حقيقت واري ڪلام جون جيڪي خوبيون آهن سي عزيز جي "صراحي" (١٩٦٣) ۾ به آهن. اهي غزل ۾ به نه نظمن ۽ رباعين ۾ به آهن. اهو اڪثر سچو ڪلام اُن وقت جو ٿي لکيل آهي. ساهتيه اڪيڊميءَ "صراحي" کي ١٩٦٦ سال جو بهترين ڪتاب طور انعام ڏنو.

صراحيءَ ۾ ١٧٥ غزلن جو هڪ ديوان، ٢١٤ رباعيون ۽ ٦٠ صفحن جو بيو ڪلام آهي. غزل گهڻا مختصر ٿي آهن پر اهي اڪثر نه رڳو پارسي آميز ۽ دقيق گهٽ آهن، پر ڪي ته سهڻا، سليس، سنڌي قافين رديفن وارا صحتمند ۽ سنجيدا به آهن، نه ڪي زندگي، زماني ۽ ملڪ جي جهلڪ پسائيندڙ آهن. اها ڳالهه، عزيز صراحيءَ جي مهاڳ ۾ هيئن چٿي آهي: "غزل جي بيگانگيءَ ۾ يگانگي ۽ بي‌ربطيءَ ۾ ربط آهي.... منهنجي ديوان ۾ هڪڙا اهڙي نوع جا غزل ڏسبا، بيا مسلسل.. ٽيان ڪافيءَ جي رنگ ۾ هوندا، چوٿان عشقي روايت کان بلڪل خالي، پنهنجي ملڪ ۽ زماني جا يار پسائيندڙ، پنجهان مستزاد ۽ ستان مسمط وغيره. ديوان ۾ ٦٠ کان به سوايا غزل سنڌي قافين تي چيل آهن."

هيٺين ٽن غزلن جا ڪي بيت ڏسو، جن ۾ سنڌي

قافين سان ڇا ته زماني ۽ ملڪ جي حقيقي تصوير ڪشي ڪئي اٿس. ٻهراڻن غـــزل ۾ ۱۵ ۽ ٻئين ۾ ۱۱ ۽ ٽئين ۾ ۹ شعر آهن، جي سڀ معنيٰ آفرينيءَ وارا آهن. ڪي نمونا:-

۱- هاءِ ٻهڳڄڻن ۾ آءِ ڀاءُ ڪٿي؟
دل سڪي ٿي، هو لاءِ ساءُ ڪٿي؟
هڪ دلبري ٿي ٻٽي ٻي ادا،
کهڙا ليکي ۾ پيءُ ماءُ ڪٿي.
ماڻهپي جا لنگهيو ٻون ليکا،
دل گهريو هڻ لڳي جي داءُ ڪٿي.

۲- اڄ وطن جا سکن ٽا وڃ ساوا،
جن اي ٻي ٻاڙي ٻيو ٿي ڪومت آهي.
ديس جي هيءَ ترقي آهي ڪيئن؟
چو چڙهي هرڪا جنس چوڻ آهي.
پيٽ جي ٻراي ٻا ۾ ٻراي ٻلي،
شوق جو ٻاسيو ته مون ۾ روڻ آهي.
حال هيڻي جو ڪر اٿي چارو،
ٻي ٻها جو هڻن ۾ وومت آهي.

۳- لنگهڻ تي خوف خطرا رات ڏاڙيندا جي اچڪر ٿي،
ڪري ٻيٽين ۾ تنجي گهر، وٺي واٽون ٻٽائيندس.
۽ رهندا رهگذر ٿي خاص حق ڪنهن لاءِ دليا ۾،
جو هر عشرتڪده کي گهرمان هرڪنهن جو ٻٽائيندس.
اميرن ۽ غريبن جا مٽائي فـــرق سڀ هيڪر،
جهان اندر سڀو هوڪو مساواتي هلائيندس.

مٿين غزلن ۾ عزيز، جيڪو ديس جي اڻتيءَ جو اولـــو ڏيکاريو آهي ۽ غريبي شاهوڪاري جو ڀيد مٽائي هڪجهڙائي ۽ برابريءَ جي ڳالهه ڪئي آن مان هن جي لون ۽ روشن خيالي

جي خبر پوي ٿي جا عزيز جي شاعريءَ جي ترقيءَ جي
نشاني هئي، هن خود به اها ترقي ضروري سمجهي ٿي.
ڏٺو ٿي ته "ڪلهه جي ياد" ۾ لکيو هئائين، "منهنجي
ڪتابن ۾ "ڪليات" جو پهريون حصو ڏٺو آهي، انڪري عوام
کي دقيق لڳو. اُن ڪاڻ مون جيڪو به ڪلام چيو آهي،
اهو مشڪل ڪونهي جنهنجي شاهدي ڪافي ڪان وڏيڪ
منهنجو تازو ڪتاب "صراحي" پري ٿو. منهنجي ديوان
واري حصي کي جيڪي فقط ناز ۽ انداز جو بيان سمجهن ٿا،
سي ڀليل آهن ڇو جو مون غزلن ۾ هارين کي ساريو آهي،
غريبن لاءِ هميانءَ گهر به ڏيکاري آهي. اُن ڪانسواءِ ٻيا
طرحين طرحين جا خياليءَ سان وابسته احوال قلمبند ڪيا آهن."

عزيز جي "صراحي" ۾ منهنجو هاري ۽ مزدور تي مشهور
غزل نظم واري حصي ۾ ڏنا آهن. "هند جا هاري" سري
سان غزل جي هڪ بيت ۾ صاف چوي ٿو:

"ميدان ۾ اهڙا سي ڪٺي تيغ هٿن ۾
جن عمر سڄي آهي غلاميءَ ۾ گذاري."

"مزدور" تي ڪليات ۽ آبشار ۾ به لکيو هئائين پر
"صراحي" ۾ اُن تي لکيل ڪلام جي مستي ٿي پنهنجي
آهي. ڪيس چوي ٿو ته سرمائيدار جي ستم جي پيڙهه جو
پٿر ته ٽٽڻ وغيره. ڏسو:

"سرمائيدار جو ٿيو هنگام خيز ظلم،
ٿي پيڙهه قائم اُنجو ته بنياد ڪر ڪڍهن.
پيغمبر جي، مزدور مٽي ٿي ته ڪار ڪر،
اڪسير خاڪ پنهنجي ته برباد ڪر ڪڍهن."

عزيز جا روشن خيال خود عشقي غزلن جي ڪن ڪن
شعرن ۾ به آهن. جٿن هيٺين ڪن مثالن مان ظاهر آهي جن

۽ ڪٿي سنڌي قافيا ته ڪٿي تشبيهون ته ڪٿي اصطلاح ۽ محاورا ڏنل آهن.

۱- مولڪي زندگي ڪجهه سا هجي جيڪا پر حقيقت،
مولڪي ڪاله گهرجي هستي جا فقط خيال آهي.

۲- ڪافر به آهو جاڻ ۽ ڪافر به آهو سمجهه،
جو جان جي صدقي ڇڏي ايمان کي پنهنجي.

۳- سچ پچ ته پڙهڻ کان ٿيو صدبار ڪڙهڻ بهتر،
سو خام اچا ڄاڻجه جو ڪين لڙيو آهي.

۴- ڪوڙ جي ڪڏ ڪانئين ڊوڙ آ، سچ لــ اينو اچ،
پاڻي آخر ٿيندو پاڻي، ڪير آخر ڪير آهه.

۵- هلچل حيات آهه ۽ بي حرڪتي ممات،
جيڏري مثان مٽن جو ٿي دم سان دغا ڪرڻ.

۶- سهي سور آيس، لهي ڪجهه نه ڪجهه،
ذڪن مان ٿي وات آ نهي ڪجهه نه ڪجهه.

هي شعر اهڙا ته سليس، سهڻا، معنيٰ ۽ موسيقي پريا آهن جو حرالي طور ڪم اچڻ جهڙا آهن. ڪو ڪو غزل ته سڄي جو سڄو سبق آموز آهي، ان غزل مان هيٺين شعرن ۾ قناعت ڪجي ٿي:

۱- ناز ڪر پنهنجي ڪارنامي لي،
نه ابن لي پڏي وڏائي ڪر.

۲- پنهنجا ڏس دل جي آئيني ۾ عيب،
مفت ڪنهن جي نه لائي چائي ڪر.

۳- ظالم عادت نه ڪر، نه ڪر ڪو غضب،
ڪين ناحق جي پنهنجي پائي ڪر.

۴- پنهنجي نالي ڪان سب نثار ٿين،
اهڙي حڪ ۾ اتي ڪمائي ڪر.

صراحيءَ جي ڪن غزلن ۾ محبت جو بيان اهڙيءَ نـــ، سادگي، سنجيدگي ۽ سچائيءَ سان ڪيل آهي جو دل کڻي وٺي ٿو:-

۱- پير جيڏانهن کير ٿئي تيڏانهن،
اک اٿيئي نه ڪاڻ، خدا حافظ.

مات ۾ آ عزيز ٿي پيئو،
صبر ٽٽو، التجا، خدا حافظ.

۲- عشق ۾ مت ماري آخر آهه ڪنهن تنهنجي عزيز،
جو ستم کي سمجهين ٿو هڪ ناز معشوقاڻو اڄ.

۳- واٽن تي وجهي واجهه عزيز آهيون پيا پنڌ،
ڪنهن لاءِ جو رستن جون ڏزون خوب ڇڻيون ٿا.

۴- پرت ۾ پاڻ کي پلي نه سهين،
همت سان پنهنجو جگر ملي نه سهين.

۵- چڙيو، هنجي نه جي مون سان ٺٽي آهه،
هو آ پيارو جي کهڙو پي ڪٽي آهه.

٦- هو دکيءَ لي کڙو دلدار اڙي مان صدقي،
در ڪلڻ جي هئي درڪار، اڙي مان صدقي.

صراحي جي نظم واري حصي ۾ ’انتم اُم‘، ٽئين تهذيب، هيراباد، سنڌي زبان نهايت اهم ۽ نون خيالن پيا سنڌيت جي جذبن سان ٿمتار آهن ۽ عزيز جي قلم مان نڪتل اهم ڪلام آهي. شاعر، انتم اُم جي ڪري دنيا جي تباهي جو چتر چٽيندي آخر ۾ اپيل ٿو ڪري:

دنيا جا مدبر! اڄ ڪجهه پنهنجون اکيون کوليو،
ليڪن جي صلحن لي ڪا وات پهي ڳوليو.
سڀ فرق ڪيو دل مان، شڪ جا نه سخن بوليو،
قهار متان بڻجو عالم کي متان روليو.

تهذيب جي دنيا جو ڪن ڏيئي ٻڌو رابو،
انسان تي هڪ ٻئي کي اڄڪر نه ٿي ٽڙڪايو.

”ٿي اٿين تهذيب جو پروردگار“ ــ رڳو عزيز جي پـــر سنڌيءَ جـــي هڪ بهترين ترقي پسند ڪوتا آهي، اُن ۾ شاعر پنهنجي دل کي چوي ٿو:-

١- ٻڌ ڪَن هيءَ زندگي آهي نه خواب....
ٻاڦ تي ٻاڙي ڇو ويٺين ٿي حقير.
رت واوڙين ٿا ون، مزا ماڻي امير،
هر ڪجها تبديل ٿي منظور آهه.
ڪوبه هي قيدو نه ٿو روڪي سگهي،
انقلابي مـار نعرو زوردار.

٢- انقلاب آهي قدامت لاءِ ڪات،
جسم وهمدن جو ڪري هيڪر جو مات.
ٿو ڏئي اڪسير اُنجي تي حيات،
دل! قبول ڪر اُنجي هر معقول بات.
ٿي اٿين تهذيب جو پروردگار....

حيراباد جو نظم گريا سنڌ مان ورهاڱي وقت لڏ پـــلاڻ تي لکيل درد ڀريل داستان آهي. اهو ورهاڱي جـــي درد تي لکيل ساهت ۾ اهم جڳهه والاري ٿو. عزيز انهي حيرابـاد جي حالت جو چٽر چٽڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي. هن مسدس ۾ ١٣ بند آهن. انهن ۾ ورهاڱي جي ڪري هند مان پناهگيرن جي اچڻ ۽ هندن جي لـــڏڻ ۽ سنڌ جي پٺڙسي هاڪاري حيراباد جي سوبهن سونهن صفائي ۽ رهڻ ڇهڻ رنگينيءَ جي گم ٿي وڃڻ جي حقيقي تصوير آهي. هيٺيون هڪ بند تي سونهن دردناڪ داستان ٿو ٻڌائي:

جي لڏيندا ٻيا وڃن تنهجي نظر حسرت ڀري،
ڪئن نه حيراباد جي جاچي ٿي ديوار ۽ دري.

آخرين دشمن ڪري اُنهو پيا دل ۾ مري،
ڪٿي ڪهڙن ملڪ آ تعصب جي پيو جر ۾ ٻري.
سور سانڍيندا سڪائون ڪن پيا مرڻ جي لاءِ،
پر نه ڄاڻن ٿا وڃن ٿا جان ڏيان جوڻ جي لاءِ.

"سنڌي زبان" واري نظم ۾ ڪيڏو نه سنڌيت جو روح ڦوڪيو اٿس:-

١- سچ پچ زبان آهي، هستيءَ سنڌي نشاني،
قومن کي اُن مان پئي ٿو نام جاوداني،
٢- ٻهڪندي زبان آهي تهذيب جو ترانو،
علم ۽ اَدب جو اُن ۾ آهي وڏو خزانو.
٣- وڃي جي سنڌ اڄراج نه سنڌيت رکون سلامت
ڪلڪ ۽ ڪلام جي ڪا ڏيکاريون اهڙي دولت.

صراحيءَ جي ٢١٤ رباعين مان ڪي عاليشان آهن نه اُردوءَ ۾ عزيز جي "همعصرن" جوش ۽ "فراق" جي رباعين سان برميچيندڙ آهن. ساميءَ جي غريبي گلزار واري خيال تي لکيل رباعي نه سمجهي جو ڪ آهي:-

١- ميگها! تو ڇيو ڪٿي ئي- غريبي گلزار،
هر ڏار لڳي نيل وڄهي اُنهي يار!
گل، داغ جگر جا ٿي جلائن هر هر،
خواريءَ جو سبب خلش ڪري پيار ٿي خار.

هن رباعيءَ ۾ ماضيءَ جي ورثي جي صحيح سڃاڻ جي عقلي ڪوشش آهي. حقيقت ۾ عزيز جو عقليت وارو رخ ئي سچي ڪلام کان وڌيڪ صاف سڌو ۽ سمجهڻ هن رباعين ۾ پڌرو ٿئي ٿو. اهو وطن، انسان، ايشور، اخلاق، عمل، علم، آتشيءَ بابت لکيل رباعين مان ظاهر آهي. هو، وطن لاءِ دل نه ڏارڻ وارن کي مردار ڪوٺي ٿو نه سنڌي

لپيءَ خلاف وارن کي ٻوڙن ڪوڙن کان ٿو ڀيٽي. چوي ٿو:-

١- جنھن ۾ نه وطن لاءِ ڪو احساس آھي،
سو ڏيل، بنا روح جي ٿيو راس آھي،
مردار ڏٺو ڪنھن ڪو ھلندو چلندو،
حيرت! جو ھيءَ رفتار ۾ ھڏ ماس آھي.

٢- اڄ ڳائي وطن جو نه ترانو ٿا ڪندين؟
ٿيو ڪن ۾ ڪجھه ٻيل زمانو ٿا ڪندين؟
صد حيف! اڄا سنڌي لپيءَ لي رولو،
ٻوڙن کي ٻڌائي ڪو فسانو ٿا ڪندين.

ھيٺين رباعي ۾ تدبير جي عظمت ٻڌائڻ سان گڏ
عقل، عمل ۽ ايڪيءَ لاءِ به اشارو ڪري ٿو:-

دنيا ۾ رڳي آھ جي تقدير ڀلا،
سا راهه ڇو تدبير جي ڪن، وير ڀلا.
ڏس، يار! ڪڏھي ڪرڦ کي ڪولي ٿي مڪر،
ڪيئن ٻڌجي، نه ھمت ڇوري جي تدبير ڀلا.

صحيح انسان ۽ اخلاق لي ھي ٻه اصطلاحي رباعيون
ٻڌھجو مت ٻاڻ آھن:-

١- جا سڪٽي ڪني آ، سا آباڻي ٿي گهٽو،
جا جنس خسيس آ، سا ويامي ٿي گهٽو.
مولي ٿو رھي اھر ۾، ڪڪر اٽجي مٿان،
ٻي ميوو نه ھر شاخ اڏامي گهٽو.

٢- ڪاٿي نه ڪرڻ ڪار، ڪرڻ سک ٻھرڻ،
دريا ۾ گهڙڻ چاھين، ترڻ سک ٻھرڻ.
ڪنھن آھي آزمودي ري ڪجھه ٻاتو؟
ٿين ٻاھر، اڳي ڪنھن کان ترڻ سک ٻھرڻ.

ھن ٻنھي رباعيءَ جي چئن مصراعن ۾ سلوس لفظن ۾

سهڻي عبارت سان گڏ معنيٰ جو مهراڻ اوليو اٿس. اهڙي شاعريءَ ئي ليکراج کي سچ پچ عزيز ۽ عظيم بڻايو آهي. عزيز جا آخرين مجموعا هئا ”ڀڳل ٻول (ٻال شعر) ۽ سوز و ساز جي سنڌس ديهانت کان فقط هڪ سال اڳ لکيا هئا. سوز و ساز ۾ سنڌ وارين ٻـــن مشهور پستڪن پيتاءَ جا لڙڪ ۽ شاهراهه سان گـــڏ نوان لکيل جديد جذبات وارا غزل، مسدس، مخمس، مربع، ڪافيون ۽ رباعيون (مذاقي نوع ۾ پتنيءَ جـو پتيءَ لاءِ پيار جو ورنن) جو ڪلام ڏنل آهي. ان ۾ عزيز جي لفظن ۾ ”قومي، عاشقاڻا، ناصحاڻا، ضاحڪاڻا شعر داخل آهـن.“

هڪ قومي غزل نما نظم ۾ ملڪ جي هاڻوڪي حالت جـــو خاڪو ڪڍندي چوي ٿو:-

١- اڄين ستم جا ڏاڍي شڪار آهيون اسين،
ڏکن ۾ پيا پلي خود اقتدار آهيون اسين.

٢- ٿي ڪنٽرول تي ڪا شيءِ ملي ڪ موت آهي،
بيهي بيهي ٿڪا اندر قطار آهيون اسين.

٣- پيٽ لاءِ پاڻي، هوا آ پڃي، ڪپڙ خاطر،
جيئون نه ڪيسين جيئون جاندار آهيون اسين.

محبت جي غزل ۾ به ڇا ته جدت ۽ ندرت ڏنـي اٿس. هڪ هڪ مصرع معنيٰ دار آهي:-

١- دنيا ۾ ملڻ ۽ ملاڻ جي،
ڇو واٽي ڪوئي ٿو مور ڪري،
ڇا ڪنهنجي ٻوي زبان تي گسي،
يا واٽ ٻچي ٿو سور ڪري.

٢- آهي ڪو وصال جي وت چوري،
مان ٻاڻ ڇڏيان اُن تان گهوري،
هي آهي ڇا! ڇيڙا ٻوري،
هرڪو به دنيون ٿو دوُر ڪري

ٻئي غزل ۾ مذاقي نـــوع ۾ محبوب جـــا ناٽا ٻڌائي

ٿو چوي :-

1- وڏي ويڇو ٿيس نه ڪيائين الله،
ڪو ڏسي نه وٺي ڪو ڏسي نه وٺي.
ڏٺي لڌهجي ۽ مڌهجي نه مفت گلال،
ڪو ڏسي نه وٺي، ڪو ڏسي نه وٺي.
2- رنگين عزيز اڄ دنيا بڻي،
ڪري هرڪو اُها جهڙڪي جيڪا وڻي.
هيءَ وائي پڙهي تون وسار صفا،
ڪو ڏسي نه وٺي ڪو ڏسي نه وٺي.

غزل جو هي سادگي، سچائي وارو مذاقي پر صحتمند اظهار مشڪل اٿي عزيز ڪيو هو جيڪو سندس لئي-ن قسم جي غزل روپي شعر راڳتي ۾ به نظر اچي ٿو. چوي ٿو:-

1- ڇو اوهين وڻائيءَ وڻيءَ کي وراڻو ٿا اچي،
ڏسجو ڪنول نه ٽئي ڪيئن ڳل لاڻو ٿا اچي.
2- ڪيئن ڳچيءَ ٻانهون وجهو ٿا وهوهه سائين،
سڳيءَ جا سنڌا وجهي ڪنڌ ٿي ڪڙاڻو ٿا اچي.
3- ڏس وڃو ٿا وڏندا، هڪڙي مڃيم، پي نه مڃيم،
ڪيئن ڪمهلو مٽيءَ مرٽيءَ کي ستائڻو ٿا اچي.
اس چڏڻو ڪين رڏي ليمت ڪيو سب پوري،
ڇو وري سنگت سهڻن ۾ سلائڻو ٿا اچي.

عزيز هن مجموعي ۾ به "صراحي" وانگر قوميت، روماليت گڏ عقليت وارو رخ اپنايو آهي "اڄ جي ترقي" واري نظم ۾ قــدرتي غيبن ۽ وهمن کي انساني عقل، عــلم ۽ وگيان طرفان پڇي پورڻ جي ڳالهه ڪري ٿو ۽ چوي ٿو:- "ٻاڻ کي بندو بـــــ جي سمجهي ڏٺي، ڪهڙو عجب!" ساڳئي وقت آخر ۾ ان ٿي نظم ۾ ويدالت نه پرلي ٿو ته "ڪــير آهين

ڪٿي ويندين، جو نه ڄاڻان ٿي سڃاڻ؟“ ٻئي نظم ۾ وري
زندگيءَ کي ڀانءُ ۽ ”مايا جو ٿي کيل“ نه سڏي ٿو جڏهن
صراحيءَ ۾ نه ڪن هنڌ ساڳي گفتار ڪري ٿو. اهو ڏيکاري ٿو
ته عزيز ڇهاڙيءَ ۾ به پاڪي روحانيت ۽ ويدانت پسند رخ
ڏانهن آجو ڪري نه سگهيو. پر ته به حقيقت پسنديءَ ۽ عقليت
پسنديءَ اڻ سار هو پنهنجي ڪلام کي زماني ۽ عوام موافق
معنيٰ پرايو بڻائيندو رهيو.

باب (٨)

سخن دان ۽ زبان دان

ليکراج عزيز، ورهاڱي بعد پارس ۾ جنهن نظم ۾ سنڌيت ۽ حقيقت جو چٽو سليس سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو، اُهي نثر ۾ هن هڪ تکي تنقيد نگار جو روپ ڌاريو. هن پنهنجي سخن دانيءَ ۽ زبان دانيءَ سان گمراهن جي رهنمائي ڪئي.

هو جڏهن ئي بمبئيءَ ۾ آيو تڏهن ئي کيس ڪي. سي. ڪاليج ۾ سنڌي پاڙهڻ لاءِ پروفيسريءَ جي آڇ ٿي جا هن قبولي. عزيز کي اُن عهدي لاءِ ڪابه ڊگري ڪانه هئي. پر هنجي سنڌي نظم ۽ نثر کي ڏسڻ ئي ڪافي هئي. خود سندس ڪلام به بي. اي. تائين پڙهايو ويو هو. هاڻي کيس ٻين جون رچنائون پڙهائڻيون پيئون. اُنهن ۾ سندس همعصر شاعر بيوس (جنهن کي هو پنهنجو رقيب سمجهندو هو) جو ڪتاب ”شعر بيوس“ به هو. عزيز اُن تي تکي تنقيد ڪري شاگردن کي چوڪون ٻڌايون. اُهي بيوس جي عقيدتمندن جي ڪنن تي آيون.

هڪ ڏينهن هڪ عام ميڙ ۾ بيوس جي شاعريءَ تي وڏو بحث ٿيو. هڪ پاسي هئا بيوس جا پرستار ٻئي پاسي هو اڪيلو عزيز. هن بيوس جي شعر جي فن ۾ ٻولي ۽ معنيٰ جون غلطيون ٻڌايون. اُهي هڪ بيطرفدار اديب ۽ عالم کي نه دل سان لڳي سگهيون ٿي، پر بيوس جي عقيدتمندن

کي ناگوار لڳيون. اُن ئي عزيز پنهنجو تنقيدي ڪتاب "گل
وخار" لکيو جنهن ۾ لکيمس ۾ بيوس جون غلطيون ۽ ٻين شاعرن
جون به چوکون پڌايون. ان بابت عزيز ائين دنيا ۾ پنهنجين
يادگيرن ۾ لکي ٿو:-

"ڪاليج ۾ ٿورو عرصو مس ڪم ڇالو رکيم ته بيوس جي
شاعريءَ تي تنقيد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو-س. جنهن ۾
مدعين بازي هارائي ۽ عوام کي حقيقت معلوم ٿي. اُنجو
نتيجو اهو نڪتو جو مختصر تنقيد جو ڪتاب "گل وخار"
ڇپائي ميدان ۾ آندم. جنهنجو جواب اڄ تائين ڪو ڪونه
ڏئي سگهيو آهي ۽ سڀني علم دوستن تسليم ڪيو آهي."

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته اڄ تائين گل وخار جهڙو
١٥ همعصر شاعرن جي ڪلام تي ڪيل تنقيد وارو ڪتاب
سنڌي ادب ۾ مشڪل نظر اچي ٿو. اهڙو ڪم عزيز کان
اڳ ڪنهن ڪونه ڪيو هو. اُنجي گهٽ گهرج
محسوس ڪئي وئي. ان لاءِ ته ماڻهن کي کري ۽ کوٽي جي
پرک پوي.

عزيز ان سلسلي ۾ گل وخار جي مهاڳ ۾ لکيو "سنڌي
شعرن تي تنقيدي قلم جيڪر مان ڪونه کڻان، ڇو جو هڪ
شاعر جي حيثيت ۾ ڪنهن جي به ڪلام تي تنقيد ڪرڻ
تي منهنجي دل نه وڻندي آهي. پر جنهن صورت ۾ اڪثر
سنڌي اديبن ۾ شعر سمجهڻ جو مادو ايترو قدر نه ڪم
آهي جو هو خوبيءَ ۽ خاميءَ جو امتياز به ڪري ڪونه ٿا
سگهن. بلڪ کوٽي ۽ کري جي جاچ کان به بي خبر آهن.
اسانجي اڻهڻائيءَ جي اها انتها آهي، جو ڪنهن به
اهل - قلم ڪا راءِ ظاهر ڪئي ته اسين اکيون ٻوٽي ٻولڙان
وانگر سندس پنيان اهوئي سر آلاپيندا سون، جو هن صاحب

آلاپيو ھوندو. پنھنجي سر ۾ شعر ۾ گھري نگاھ ڪندا سون ۽ ان ڪنھن طرح معنيٰ ڏي ڌيان ڏيندا سون."

عزيز "گل و خار" ۾ ١٥ شاعرن تي تنقيد ڪرڻ کان اڳ ٥٠ صفحن جو ھڪ مقالو ڏنو آھي، جنھن ۾ تنقيد جي اھميت، ضرورت ۽ افاديت ۽ شاعريءَ جي فن ۽ مواد ۽ نمونن تي سمجھاڻي به ڏني آھي. ليلارامسنگھ وطڻمل "خاڪي" ۽ ٻيوس ڪانوني ڪرشن راھيءَ تائين ١٥ شاعرن جي ڪلام جا چونڊ ڏيکاريل آھن ته ڪٿي اھي درست به ڪيل آھن.

ڪتاب شايع ٿيندي ئي ان ۽ نقاد عزيز تي تنقيد جو ھڪ طوفان اچي کڙڪيو، پر عزيز مڙيو موٽيو ڪونه، پنھنجي راءِ تي قائم رھيو. گل و خار ۽ عزيز تي پھرين سنڌي ساھت منڊل ۽ نئين دنيا مخزن (بمبئي) ۾ ترقي پسند ليکڪن پنھنجو تنقيدي سلسلو شروع ڪيو. پھرين اھڙو ليک جو نئين دنيا ڇپيو ھو سو لڇمڻ راجپال جو ھو.

راجپال لکيو، "عزيز ھي ڪتاب لکي سنڌي ساھت ۾ ھڪ نئين ڌارا جي شروعات ڪئي آھي.. گل و خار شايد ڪن کي صرف خار لڳي پر ٻرائي صرف ساراھڻ جي روايت کي ٽوڙڻ لاءِ ڪھڙي به ڪڙي، ڪن جان دونھان ڪيائيندڙ تنقيد مبارڪ آھي...."

ھن وقت لکيو، "... عزيز صاحب جي ھڪ وڏي ۾ وڏي خوبي ۽ ارائي اھا آھي ته ھو نه صرف ڪنھن مصرع يا لفظ جي استعمال کي غلط ٿو ٺھرائي پر ان کي صحيح به ٿو ڪري ڏيکاري.... فرق پڙھندڙ پڙھو ته ڏسڻ ۾ اچي.... عزيز نقاد به آھي ته ڪلاڪار به."

عزيز جي تنقيد جي خامين تي به راجپال راءِ ڏنو آھي.

چوي ٿو، ”هڪ وڏي ۾ وڏي خامي، عزيز صاحب جي ٽيڪنيڪي جي آهي، روايت پرستي. هو تسليم ڪيل ويچارن جي ڏوري ۾ اُڻتڙ وجهڻ پسند نٿو ڪري... ڪن ڪن هنڌن تي عزيز صاحب شاعر جي خيالن کي پوريءَ طرح جهٽي نه سگهڻ سبب اُن تي ٽيڪنيڪي ڪئي آهي... ڪن هنڌ عزيز صاحب هروڀرو چيرڦاڙ به ڪئي آهي... گل وکار جي تنقيد مان نون شاعرن کي ته گهٽ ۾ گهٽ جو هڪ سٺو سبق سکڻو آهي، سو اهو آهي ته ڪلا، فن ۽ ٻوليءَ جي گيان ڪانسواءِ اڌوري آهي ۽ اول درجي جي ڪلاڪار لاءِ جيترو مال ضروري آهي اوترو رومال پڻ. *

عزيز جي همعمر ۽ همعصر اديب پروفيسر ملڪاڻيءَ ”گل وکار“ لاءِ لکيو ته ”اُن ۾ گل تمام ٿورا ۽ خار اجايا گهڻا ڏولهي ڪڍيا ويا آهن. مان اِئين نٿو چوان ته عزيز صاحب ۾ اَدبي شناس ناهي. هو صاحب بيشڪ شعر جو ڄاڻُو آهي. پر ساڳئي وقت مان اِئين به چوندس ته ته مڇيءَ مان ڪنڊا ڪڍڻ وانگر عيب ڳولهي ڪڍڻ ۽ خوبين ۾ اک ئي نه پٽڻ، صحيح معنيٰ ۾ تنقيد ناهي.“☆

آگسٽ ۱۹۵٦ ۾ سنڌي ساهت منڊل ۾ ٿيل بحث وقت گهڻا ۽ نوجوان ليکڪ عزيز جي گل وکار واريءَ تنقيد خلاف هئا. ڪن ته سندس شعر مان چڪي ڪاٽي وزن جون غلطيون ڪڍيون هيون. اڪثر اديبن بيوس کي عزيز کان بهتر سمجهيو هو، جنهن تي ليکڪا سندري اُتمچنداڻيءَ هڪ يادگار گفتو چيو هو ته ”بيوس“ عزيز آهي ۽ ”عزيز“ بيوس آهي. اُن جو ذڪر گانڌيڌام ۾ بيوس سيمينار ۾ به آيو هو.

---

* هندواسي هفتيوار ۱۵-۹-۱۹۵۷ ☆ نئين دنيا آگسٽ ۱۹۵٦

منڊل ۾ هن ٻڌي هڪ نئي ليکڪ، اُن وقت ۾ ٻنهي
بيوس ۽ عزيز جي شاعري جي جائزي وارو مضمون ليک پڙهيو
هو. اهو پوءِ نئين دنيا جي نومبر ۱۹۵۸ (پرچي) ۾ ڇپيو
هو. اُن ليک تي بيوس جي هڪ مکيه شاگرد هري دلگير
راءِ ڏيندي لکيو هو، ”ليک بيوس ۽ عزيز تي پڙهيم. ڏاڍو
وڻيو داد ڏيان ٿو. ٻيا تعصب جي لکيل آهـــي... سڀني
خيالن سان شامل راءِ ناهيان، پـــر سراسري طـــور ليک بيحد
پسند پيو“ *

مون اُن ليک ۾ عزيز ۽ بيوس جي شاعريءَ جـــو جائزو
وٺندي عزيز طرفان گل و خار ۾ بيوس لـــي ڪيل تنقيد لاءِ
لکيو هـــو: بيوس جي شعر ۾ فن ۽ ٻوليءَ جـــون ڪافي
چوڪون آهـــن. عزيز اُنهن ڏانهن ڌيـان ڇڪائي اسانکي
سجاڳ ڪيو آهي .... پر هنجي تنقيد گهڻو ڪري شعر جـــي
روپ (فارم) تـــي آهي. هـو موضوع (ڪنٽينٽ) جي
اهميت، ليکڪ جي ويچارن ۽ ماحول کي ڄڻ وساري ويٺو
آهي. تنقيد لاءِ صرف سخن فهمي ئي ڪافي ناهي. پر اُن
لاءِ سماج جـــي وڪاس ۽ اتهاس جـــي ڄاڻ پـــڻ تمام
ضروري آهي.“

عزيز جي ويچارن تي تنقيد ڪندي اُن ليک ۾ هنجي
عاشق جو معشوق جي باريءَ کان توبهه ڪري ڪل (ايشور)
جو عاشق ٿي ۽ ڪل ۾ فنا ٿيڻ واريءَ عزيز جي شاعريءَ
جي سلسلي ۾ لکيو هوم ته عزيز هڪ ظالم (عاشق) جـــي
جند مـــان ڇٽو آهي ته ٻئي (يعني ايشور) جي قيد ۾ ته
ڦاسي ته سنڌي ساهت منڊل جي ادبي ڏهاڙي وقت عـزيز

---

* نئين دنيا مارچ ۱۹۵۹

چيو هو، "تون خدا کي ظالم ٿو ڪوٺين جڏهن اُن سان گڏجندين تڏهن خبر پئيئي، هو تنهنجي ڪهڙي حالت ڪندو؟"

مون ته انهيءَ وقت عزيز کي ڪتو جواب ڏنو هو ته، "سائين هتي مان اوهان کي منهن ڏيئي سگهان ٿو ته اُتي خدا کي به منهن ڏيئي سگهندس." ان جواب مان به عزيز جي تنقيدي فن جي عظمت سڌ پئي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو گل و خار ۾ هن جن زنده شاعرن تي تنقيد ڪئي هئي سي اڳيئي سڀ اُن بعد ساڻس پنهنجي ڪلام بابت صلاح مصلحت ڪندا هئا.

عزيز نئين دنيا ڊسمبر ١٩٥٦ پرچي ۾ لکيو هو، "تنقيد عيب آهي شاعرن مان ڪن ته پڌري پٽ پاسيو آهي ته اسان ڪتاب (گل و خار) چار چار يا پنج پنج دفعا پڙهيو آهي ۽ منجهانئس گهڻو ئي پرايو اٿئون." عزيز جي ان بيان کي اُن وقت ڪنهن به رد قد نه ڏنو هو. ان مان ظاهر آهي ته گل و خار مان سرسري طور خاص ڪري سنڌي شاعرن کي ته ڏاڍو لاڀ رسيو هو ۽ فن لوڙي ٻوليءَ جي لحاظ کان اُن وقت موجود لوڙي نوان اُسرندڙ شاعر ڏاڍو ساوڌانيءَ سان پنهنجي شعر تي سوچيندا هئا.

عزيز ڪو رڳو شاعريءَ جي فن جو نقاد ڪونه هو، پر هڪ پڪو پارکو هو، جنهنکي ادبي اوک ڊوک ڪرڻ واري اک هئي ۽ اک نور ڪرڻ واري تکي تميز هئي. اهڙي تنقيد به تخليق وانگر ڏات آهي، جا عزيز کي هئي. هن رچنا پڙهڻ يا ٻڌڻ سان ئي اک چنڀ ۾ اُن سان جسي جنگ جوڙڻ ۾ جنبي ويندو هو. سندس سامهون نقص تکي تروار ٿيندا هئا. ان سلسلي ۾ پروفيسر ڪي. بي.

اڏواڻي ”دلبر دوست عزيز“ ليکي ۾ لکيو تہ: عزيز ”چوندو هو تہ ڪوبہ شعر جو ڪتاب ڏنو ڪٽان تہ غلط لفظ ۽ محاورا رڌ ڪري موڪلي ٿا چون تہ اسين قيد آهيون، اسانکي هتان آزاد ڪر پوءِ چؤ تہ ڇا ڪريان؟... بُڌو ڪو تہ انهيءَ شعر جو حال خراب بہ ڳالهيون ڪندا رهن آهن: عالمن جي خاموشي ۽ اڻ ڄاڻن جي خوشفهمي.“ *

گل و خار“ عزيز جي تنقيد جو پهريون ڪتاب ضرور آهي پر هن پنهنجو تنقيدي جوهر سنڌ ۾ ”ادبي آئينو“ ڪتاب جي ڪن مضمونن خاص ڪري ”شاهہ“ ۽ ”سامي“ وارن ۾ ڏيکاريو آهي. پارت ۾ اچڻ بعد اهڙو جوهر هن پهريان پروفيسر رام پنجواڻي جي ڪتاب ”شاهہ جون سٽ ڪهاڻيون“ جي لکيل مهاڳ ۾ ڏيکاريو آهي. ان ۾ هن تنقيد ۽ ڪسوٽي جي ڳالهہ سان شروعات ڪئي آهي ۽ شاعريءَ جي فن ۽ شاهہ لطيف جي شاعري سان گڏ پروفيسر پنجواڻيءَ جي شاهہ جي اڀياس ۽ ڪلام کي سلسليوار ڪهاڻيءَ جي روپ ڏيڻ لي کيس داد بہ ڏنو آهي.

عزيز ڀارت ۾ بہ شاهہ لطيف لي لکيو ۽ ڳالهايو آهي. پنهنجي هڪ ليکہ ”شاهاڻو شاهہ“ ۾ هن لطيف کي ”هر فن مولا شاعر“ ”غير معمولي شاعر“ انسان ذات جو نبض شناس“ ”اعليٰ شاعر“ ”دنيا جو هڪ ڪامل شاعر“ ڪري ڪوٺيو آهي. ساڳئي وقت سندس ڪلام جون ڪميون بہ ٻڌايون آهن تہ ڪٿي سندس بيتن ۾ سلسلو يعني ربط ۽ ضبط ڪونهي وغيره. ☐

عزيز سنڌ ۽ ساميءَ لي رڳو هڪ ليکہ ليکيو هو، پر ڀارت

---

* سنڌو ڌارا، هفتيوار ۱۹-۹-۱۹۷۱ ☐ سنڌو ڌارا ۳۰-۱۰-۱۹۶۰

۾ هن اُن تي هڪ سڄو ڪتاب لکيو ”ساميءَ“ (١٩٦٥). هن ساميءَ ۽ سندس ڪرتا تي روشني وڌي آهي، جنهن ۾ تفريحي تنقيد سمايل آهي. اُهو ڪم آنڊل پورهئي ۽ ديانتداري ويچارن واري آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته عزيز پارسي، اردو شعر سان گڏ ويدانتي ساهت جو به اڀياس ڪيو هو ۽ انکي پورو سمجهيو هو.

عزيز ”ساميءَ“ ۾ ٽي چار خاص ڳالهيون چيون آهن: هڪ ته سامي سنياس ورتو ۽ سنسار کي تياڳڻ بدران انهيءَ سڪ ماڻڻ ٿو چاهي، البت ان کي اڳي لٽڪڻ نٿو چاهي. هو پاڻ به سنساري ٿي رهيو ۽ سنياس نه ورتائين.

ٻي ڳالهه ته ساميءَ ۾ ڏاڍا سلوڪ سندس ٺاهي ڏال آهن. ”اهي شاهه جـــي بيتن ۾ معمولي مٽ سٽ ڪري ساميءَ جي نالي سان اُروار ڪيا ويا آهن جن ۾ شاهه جي ڏاک آهي.... اهڙا سلوڪ ساميءَ جي واڻيءَ مان ڪڍي ڇڏڻ کپن.“

ٽين ڳالهه ته سامي ٨٠ ورهين جي عمر ۾ جڏهن سندس پتني به پڇي پاونجري هجي، ”اولاد جي اڀلاکا خاطر وطن ورڻ جو پهه پلي ڇڏي سا وارثا وسمي ۾ وجهندڙ آهي“ ۽ پتني ”ڳوڙهاري ٿئي اهڙي رواسم، فطرت جي قاعدي جي خلاف آهي. اها دعا دل سان نٿي لڳي.“

چوٿين ڳالهه ته ”سهڻي ڪهڻ ڪوڻ (شاهه ۽ ساميءَ سميت) جو ڪلام سڄل ڪالسواءِ جنهن ٿورا عربي اهڙ استعمال ڪيا آهي، ليءِ اُلوسار اُلري ٿو، باقي خير.“ هن ”پنهنجو ڪلام ته هندي دوهي موجب چيو آهي ۽ نه سورٺي موجب.“

ڪيترن به عزيز جي انڪيد فن، ٻولي ۽ معنيٰ تي (روپ تي) زور ڏني ٿي. هو وڏو سخن دان ۽ زبان دان آهي،

جهڙس ڪو ٻيو سنڌيءَ ۾ مشڪل پيدا ٿيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن زندگيءَ جي شام ۾ بيماري ڪاٽيندي به ٦٠٠٠ کان مٿي سنڌي اصطلاح ۽ محاورن جو دستخط تيار ڪري ورتو. انجو هڪڙو ڀاڱو ”سنڌي اصطلاح“ سنڌس ديهانت بعد ١٩٧٦ ۾ ڇپيو. ان ۾ اڍائي هزار کن اصطلاح ۽ محاورا معني ۽ استعمال سميت ڏنل آهن. اهو عزيز جو آخري ٻيگاڻو ڪارنامو هو جو هن کان اڳي وڏ ۾ وڏ لکيت ۾ اڍائي ئي هزار اصطلاح ۽ محاورا موجود آهن. اهي ديوان ڪوڙومل، ڪيولرام آڏواڻي، پيرومل مهرچند وغيره جي ڪتابن ۾ ڏنل آهن. ۾ عزيز جي مجموعي اٺ لي ئي هزار کن اصطلاح آهن ۽ ڇهه هزار اصطلاح ته ٻارس جي ڪن ڳالهائڻ ٻولين ۾ مس هجن.

عزيز جي هن ٻيگاڻي ڪارنامي لاءِ سنڌس اسڪولي زماني جي دوست پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻيءَ به داد ڏنو جنهن ان لاءِ اساس به ته امداد به ڏنس. ان وقت هن عزيز کي چيو هو، ”اسين سنڌي لفظن جي ڪاڻ آهيون... جيترا ٺيٺ سنڌي لفظ ٿون ڄاڻون ٿا پوري پوري معني سان اولرو ڪيئر ته ڄاڻي.... جداجدا ڪرڻ جي پوري استعمال جي عزيز جيتري ترکي سند آهي، ايتري ٻئي ڪنهن کي .... بس ته آهي. پروفيسر ملڪاڻيءَ هڪ دفعي موکي لکيو هو ته ٻوليءَ جي لحاظ کان اسين سڀ عزيز جي پيٺ ۾ ٻالڪ آهيون.“ *

عزيز ته ٻئي هڪ اعلى شاعر طور ٻر سنڌيءَ جي هڪ عظيم سخن دان ۽ زبان دان جي حيثيت ۾ به سدائين ياد رهندو.

---

* سنڌي ٽائيمس، ١٧-١٢-١٩٧٣

باب (٩)

سنڌيت جي هلچل ۾ حصو

ڀارت ۾ سنڌين جي لڏي اچڻ بعد سنڌي جاتيءَ جي هستي برقرار رکڻ ۽ سنڌي ٻولي، لپي، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ کي سلامت رکڻ لاءِ ساهتڪارن سنڌيت جي هلچل هلائي. اساڻي شاعر ليکراج عزيز به ان ۾ ڀرپور رول بخوبيءَ ادا ڪيو. ان ڏس ۾ هن نه رڳو مشاعرن ۽ ادبي ميڙن جي صدارت ڪئي پر ڪجهه وقت سنڌي ساهت منڊل (بمبئي) جو به پريزيڊنٽ ٿي رهيو ته ١٩٥٩ ۾ شروع ٿيل سنڌي لپي سڀا جو آخر تائين صدر هو. هو بمبئي يونيورسٽي بورڊ آف اسٽڊيز جو ميمبر به هو.

جڏهن ٿي عزيز ١٩٥٦ ۾ ڪي. سي. ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو تڏهن ٿي الي شاگردن جي ”سنڌي ادبي دنيا“ نالي سنسٿا ٺاهيائين. جنهن انهن ۾ ادبي ذوق پيدا ڪئي. ان طرفان مشاعري ۽ سنڌي سنگيت جو پهريون جلسو ١١-٢-١٩٥٦ تي رکيو ويو. ان جي جيڪا رپورٽ پوءِ اخبارن ۾ ڇپي ان ۾ چيو ويو ته ”.... ادبي دنيا جي نوجوان ڪارڪنن ۾ چڱو اتساهه ۽ حوصلو نظر ٿي آيو، جو هنن ڪيترن ڏينهن کان پروگرام کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون هيون ۽ ڪيترن نوجوان ڪلاڪارن کي اميد ڏياري گهرايو هو. سنڌي ڳائيندڙن، جن ۾ زيادهتر نوجوان هئا، چڱو پاڻ

موڪليو.... پنهنجي مٺڙي ٻوليءَ، سنگيت ۽ ڪلا جو رس ونايو ۽ وطن جون يادگيريون ڏياريون... مشاعري جي پروگرام گهڻي ڀاڱي نراس ڪيو... حاضرين ۾ ادبي ذوق گهٽ آهي، جنهنجو عزيز صاحب ٻيءَ سڀا ۾ ذڪر ڪيو....“*
هو ادبي ذوق پيدا ڪرڻ لاءِ مشاعرا ڪرائيندو هو ۽ سڀائن ۽ ريڊيو پروگرامن ۾ صدارت به ڪندو هو.

اُن ڪاليج شاگردن جي سنستا ڪالپوءِ پروفيسر عزيز جنهن ڀيرين پبلڪ ساهتڪ سنستا جون واڳون سنڀاليون سا هئي سنڌي ٻولي ۽ لپي سڀا. اُن جو مقصد هو سرڪار کان سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ لاءِ تسليمي حاصل ڪرڻ. اها ۱۹۵۹ ۾ ٺاهي وئي پروفيسر عزيز اُن جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو جو آخرين وقت قائم هو. هن سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي حق ۾ چوڌاري به لکي هئي ته آڪٽوبر ۱۹٦۱ ۾ پنڊت جواهرلعل نهروءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي تعليم بابت چٺو به موڪليو هو. انهن وقت بوقت ان سڀا طرفان پروفيسر عزيز پنهنجي جاتيءَ جي رهبري ڪندو رهيو. اُن ۾ هو ڪڏهن اڏيو لميو ڪري... پڪو طرفدار ۽ وفادار رهيو. هن هڪ دفعي اکيو ته ”منهنجو اهو سپنو آهي ته سنڌي ٻولي، سنڌي لپيءَ ۾ ئي زنده رهندي اچي.“†

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي رٽائر ڪري ڪلڪتي ۾ پٽ وٽ وڃي رهڻ کان پوءِ، سنڌي ليکڪن جي جهولي ۾ جهولي سنستا ”سنڌي ساهت منڊل“ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ هن کي عرض ڪيو ويو. هو ۱۹٦۲ ۾ صدر چونڊيو ويو. اُن کان اڳي به پروفيسر عزيز به ان منڊل سان ۱۹۵٦ کانوڻي وابسته

• نئين دنيا مخزن مارچ ۱۹۵٦   † نئين دنيا مخزن ڏياري ۱۹٦۳

رهيو هو. اُهو ادبي ڪلاس ۾ ايندو هو ته اُن طرفان ملهايل شاهه لطيف جي ورسيءَ جي ميڙن جي صدارت به ڪئي هئائين. بدقسمتيءَ سان پروفيسر جا منڊل جي ڪن اديبن سان اختلاف ٿي پيا. ان ڪري هن استعفا ڏني. منڊل پوءِ گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪيو.

اُن بعد به پروفيسر عزيز پاڻ کي ساهتڪارن ۽ ساهتڪ سرگرمين کان پاسيرو نه رکيو. ساهت لکندو ۽ شايع ڪندو آيو. صراحي (١٩٦٣) کان پوءِ ”سامي“ ۽ ”للڪار“ (١٩٦٥) نڪتس. للڪار ۾ ”پاڪ“ حملي خلاف قومي گيت آهن.

صراحيءَ پڌري ٿيڻ سان چوگرد پارکن جو ڌيان ڇڪايو ۽ نتيجي طور ڊسمبر ١٩٦٦ ۾ پروفيسر عزيز جي ڪتاب کي ساهتيه اڪاڊمي اوارڊ لاءِ چونڊيو ويو. سگهوئي پوءِ ١٩٦٧ ۾ دهلي ۽ بمبئيءَ ۾ سندس سنمان ۾ ميڙ ڪيا ويا.

اُن ئي زماني ۾ هند سرڪار سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪري ڀارتي جوڙجڪ ۾ ٻين ٻولين سان شامل ڪيو، جنهن لاءِ سنڌي ليکڪن خاص طور زبردست هلچل هلائي هئي ۽ پروفيسر ليکراج اُن جو هڪ سرڪردو رهيو هو ۽ آخر تائين سنڌي ٻولي ۽ لپي سڀا جو پريزيڊنٽ هو.

ليڪن هاڻي عزيز جي عليل صحت کيس ساهتڪ سرگرمين ۾ ساٿ نه ٿي ڏنو. اِن هوندي به هن کي پنهنجي سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سنڌيت لاءِ اٿاهه سڪ هئي جو دل جي بيماريءَ جي وقت ۾ به شعرگوئي نه ڪندو آيو پر اور نهوئي ڇهن هزار سنڌي اصطلاحن ۽ محاورن جو معنيٰ ۽ استعمال سميت شاهي دستخط تيار ڪري ورتائين. پنهنجي آخرين ڪلام جو مجموعو ”سوز و ساز“ ته پاڻ ئي ١٩٧٠ ۾

شايع ڪيائين پر اصطلاحن جو هڪ ڀاڱو سندس ديهانت کان پوءِ ١٩٧٦ ۾ ڇپيو.

ديهانت کان ٿورو وقت اڳ ۾ پروفيسر عزيز کي ان وڏو بمبئي ۾ پر اُن کان ٻاهر ٻه ساهتڪ ڪانفرنسن ۽ سيمينارن لاءِ سڏ پيو ٿيندو هو. اهڙو آخرين سڏ کيس دهليءَ ۾ ٿيندڙ سنڌي ليکڪ سيمينار لاءِ ٿيو هو جنهن هو بيماريءَ سبب نه وڃي سگهيو هو. ليڪن اُن سيمينار لاءِ عزيز جيڪو پنهنجو پيغام موڪليو هو سو نه رڳو سندس سرگرم ساهتڪ سڪ جو ثبوت ته ڏئي پر سنڌيت جي هلچل لاءِ اُتساهه ڏيندڙ هڪ دائما روشن منار ٿي رهندو.

هن لکيو: ”افسوس آءٌ جو اوهانجي وچ نه آهيان. ياد رکجو ته ساهتڪار ۽ ڪلاڪار سماج جا راکا آهن. اوهانجو ڪم نهايت نازڪ آهي. تنهن ڪري پنهنجي جاتيءَ جا سپاهي ٿي هن جي حفاظت ڪريو، پوءِ ڀل اُن ۾ سورمن وانگر زمين - دوز ٿيڻو ٿي وڃي .... ٻاهر مان پڻ نڪرو جيئن جاتيءَ جي پيڙيءَ کي ڪنڌيءَ اچي لڳايو. اوهانکي اتهاسڪ يگ جو قدر سڃاڻو ۽ اُن جي تقاضائن تي اُتري اچو ۽ پنهنجي اوچ ساهس واريءَ ۽ درياهه دل جاتيءَ کي بچائي وٺو ۽ پنهنجي ساهت، ٻولي، لپي، سنسڪرتي ۽ پوري ورثي جي حفاظت ڪريو.

”ڏک اسان جو اڄ بيماري منهنجي وچ جهڙي آتما کي پنهنجي زنجيرن ۾ جڪڙي ورتي آهي ۽ مان هن اتهاسڪ موقعي تي اوهانجي ڪاررواين ۾ ڀاڱي ڀائي نه ٿي رهيو آهيان. اگر اوهين ڪامياب ويا ته ايندڙ نسل اوهانکي ياد ڪندا.

اها پڪ ڄاڻجو ته منهنجي آتما ڪانفرنس هال ۾ اوهان جـــي چوڌاري ڦرندي رهندي. مونکي اوهين اڄ حاضر سمجهجو ۽ منهنجي لاءِ هڪ ڪرسي ڇڏي ڏجـــو. گڏجي اها آمد لنوارجو ته: سنڌي ڄاتيءَ جو ٻيڙو پار ٿئي....." *

* سنڌو ڏارا هفتيوار، ١٢-٩-١٩٧١

باب (١٠)

ٻوڳڙي شخصيت

ليکراج عزيز هڪ ٻهڳڙي ساهتڪار سان گڏ هڪ ٻهڳڙي شخصيت جو به ڌڻي هو. هن جهڙي رعبدار شخصيت ورلي ڪنهن ٻئي جديد سنڌي اديب کي هئي. سندس شڪل صورت، اٿڻ ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولائڻ، لکڻ پڙهڻ، کائڻ پيئڻ، پوشاڪ پهراءُ سڀ مان رعب پيو ٽپڪندو هو، جو انهن ماڻهوءَ لاءِ آئردار ۽ جلادار هوندو هو. هن جو مٿيادار مهانڊو ۽ ڦلڪدار قد ٻت ئي کيس خاص هستي بخشيندڙ هئا.

عزيز رعبدار سان گڏ خوددار به هو. ڪنهن جي به ڪاڻ ڪڍڻ وارو ڪو نه هو. پنهنجي سومان سان سؤدو ڪرڻ نه چاهيندو هو. اصل بي پرواهه پادشاهه هو. نه ڪنهن جي اڳيان هٿ ٽنگيائين، نه مٿو ٽيڪيائين، نه پلاند پکيڙيائين، نه در پٽيائين. هو غيرت جو مڪمل مجسمو هو.

هن جو همعصر اديب ۽ دوست شري ليرمڻ ٻسنت عزيز جي شخصيت بابت لکي ٿو.... ”سندس ناهوڪا روش، مردانو آواز، خوددار رفتار، گفتار رعبدار هئا.... هي بي باڪ، غيرتمند، خودي پرور لاطمع شخص هو ۽ سياڻپ حرفت عيوض مغز لي مترڪو هڻڻ ۾ سورهيائي سمجهندو هو. سندس مراد اهڙي مندي نه هئي... هو نڪتو لڏڻو اهڙو، مسڪين مزاج پڻ لڳائو ڪو نه هو، جو پنهنجي

ايمان عقيدي تي ليڪ پائي پاڻ کي ڪامياب ڪري." *

عزيز نه ايمان فروش هو ۽ نه عقيدي تي اکٻوٽ ڪندڙ هو. صاف گو ۽ صاف دل شخص هو. نه رک رکاءُ ڪندڙ هو ۽ نه لڪ لڪاءُ ڪندڙ. اصل ۾ بي باڪ ۽ بي ٻڙو انسان هو. جيڪي چوڻو هوندس سو دلي ٻاڌلي چوندو هو. ڪنهن مان ڪو نه ڊڄندو هو. ٽيڪڙ ڪندڙ جو نه نڪ مان وڙ لاهيندڙ هو. چڙ نه هو ڪا به غلطي، گمراهي يا غفلت برداشت ڪري نه سگهندو هو. نه وري ڪو مٺو سٺو هو جو اندران ئي اندران ڪڏون ڪوڙي. سندس شخصيت اصل کليل ڪتاب هئي.

ساڻس گڏ گهڻ پرسان سالن جا سال رهندڙ سندس همعصر اديب ۽ دوست پروفيسر ڪليان آڏواڻيءَ لکيو آهي....

"عزيز هڪ صاف گو ۽ صاف دل انسان آهي (هو) انهيءَ ڪري بدنيت ۽ تنگدل ماڻهن تي سندس دائمي ڏمر آهي (هو) تنقيد جي وات ۾ جيڪي به چوندو آهي (هو) سو اصلاح جي لحاظ کان، نه بغض ۽ ساڙ کان. مٿهن تي داد ڏيڻ ۽ اندران ضرر رسائڻ اسانجي ڪن اديبن جو شيوو آهي. عزيز انهن مان ناهي"☆

پروفيسر آڏواڻي پنهنجي دلبر دوست عزيز جي شخصيت جي وڌيڪ وضاحت ٻئي هنڌ به ڪئي آهي. هو چوي ٿو، "عزيز هڪ لاأبالي ۽ بي خوف شخص هو. سندس ادبي شوق اهو ئي هو ته جتي ضرورت هجي اتي اڳلي جي جهالت کي به قلم جي جوهر سان روشن ڪجي... چوندو هو ته: مان سازش مان نه ڄاڻان، جو ڪنهن کي ڳجهو ضرر رسايان...

☆سنڌي ٽائيمس ١٧-١٢-١٩٧٣ * سنڌو ڌارا هفتيوار ١٢-٩-١٩٧١

هو وڌيڪ لکي ٿو، ”جوانيءَ جي وقت کان وٺي گهڻن سان مقابلا ڪيائين ۽ ڪڏهن به شڪست تسليم نه ڪيائين مسلمان شاعرن جـــي وچ ۾ ويهي بـــه، مٿن تلخ تنقيدون ڪيائين.“ *

پروفيسر ليکراج عزيز جي رعبدار، خوددار ۽ صاف گو شخصيت جي عڪاسي سندس هيٺين غزل مان بخوبي ٿئي ٿي، جيڪو نئين دنيا مخزن ۾ نومبر ١٩٥٨ ۾ ڇپيو هو:-

١- ويو سو وقت اڄ ناهيون ستم ڪنهن جو سهڻ وارا،
اسين پٿر کي پٿر سان جواب آهيون ڏيڻ وارا.

٢- هڪل پنهنجي نه گهٽ بارود جي ڪاٽ کان آهي،
ستم جي هر عمارت جي ٿياسون جڙ پٽڻ وارا.

٣- سلامي ڇو ڪجي ڪنهن جي ملي پاٽي پگهر جو ٿو،
ٿرن جي پنهنجي پالڻ سي نه ڪاٽ آهن ڪيڻ وارا.

٤- جتي ڦاڙهو ٿو ڪاٽي، ڏٺي آليڻي اوجهه ٿو پنهنجو،
پٽائيندا سگهو پُونيون پڻ جو رت پيئڻ وارا.

٥- ”عزيز“ آخر زماني کي به ايندو انقلاب آهي،
سيان ٿيندا اهي حاڪم، جي اڄ آهن پنڻ وارا.

هن غزل مان نه رڳو عزيز جو مٿي ذڪر ڪيل شخصيت وارو روپ نروار ٿئي ٿو پر هن جي شخصيت جو ٻيو روپ جو همدرديءَ ۽ قرب وارو آهي سو به پڌرو ٿئي ٿو. غزل مان عزيز جي مظلومن ۽ مسڪينن لاءِ محبت جو اهڃاڻ به ملي ٿو. هن جي بي انصافيءَ سان نه پوندي ئي نه هئي. جنهن جي وقت بوقت پنهنجين رچنائن ۾ ڀـــ اوگهڙ پٽي ڪيائين. اصل خود پنهنجي زميداري پيشي واري سرشتي کي ننديڻ

* سنڌو ڌارا هفتيوار ١٢-٩-١٩٧١

ڪان نه رهيو. ”سپيتا“ ٽماهي مخزن (اپريل - جون ١٩٦٣)
۾ ڏنل ملاقات ۾ عزيز چيو هو، ”سنڌي زميندارن جـي
وڏي ۾ وڏي خامي اها هئي جو ٢٤ سيڪڙو وياج تي هاريءَ
کي قرض ڏيندا هئا. نتيجو اهو نڪرندو هو، جو قرض لهڻ نه
لهڻ جي ماڳ، اُلٽندو ويندو هو چڙهندو. ائين وچارن غريب
ڪڙمين جي زندگي تباهه ٿي ويندي هئي.“

عزيز انهن ”وچارن غريب ڪڙمين“ جي حق ۾ ٿـي
پنهنجو وڏو ناٽڪ ”غريبان مار“ لکيو هو جنهن ۾ پنهنجي
ٿـي پيشي واري زميندارن جي ڏاڍاين، ڏنگاين ۽ ڏهڪاءَ
خلاف پنهنجو ڏمر ڏيکاريو آهي. اهـا سنڌي ساهت جي
خوشنصيبي آهي جـو پروفيسر عزيـز، پنهنجي همعصر ۽
هم-عمر اديب پروفيسر منگهارام ملڪاڻي وانـگر پنهنجي
خانداني پيشي زميندار‌يءَ جـي ظلم جـو پرزو نه ٻڌي
پنهنجي هارين نارين لاءِ همدردي ۽ ڪڙمين ڪاسبين لاءِ
قرب پسايو آهي.

عزيز جي اها قربدار شخصيت انهن هارين نارين جي وچ ۾
ٿي قلي قولي، جتي هن پنهنجي جوانيءَ جو ڪافي وقت
ڪاٽيو هو. هن وٽـان ٿي ان قرب ۽ همدرديءَ وسيلي
سنڌي ٻولـيءَ جو خزانو به هٿ ڪيو هئائين. هن وقت ٿي
سنڌي ڪافيون ٻڌي پنهنجي صوفياڻي سڪ ٻجهائي هئي
۽ پنهنجي سنجيدي سڀاءَ کي، هن جـا چرچا گهڻا ٻڌي،
رهڻ چهڻ جو رنگ ڏنو هو. جنهن مان عزيز جو ٻار ويس روپ
لکايو هو. ائين هو زنده دل، مهمانواز ۽ محفل جـو شائق
ٺهيو هو.

عزيز جي شخصيت جي ان روپ جي جهلڪ، سنڌ جي
مشهور اديبا، اخبار نويس ۽ استري اڳوان بيگم زينت چنا

جي ١٩٥٨ ۾ لکيل ان وقت جي بمبئيءَ جي سفرنامي مان ملي ٿي. جڏهن هوءَ پنهنجي شوهر مسٽر عبدالله چنا (جو ورهاڱي کان اڳ جو عزيز جو دوست هو) سان گڏ گهمڻ آئي هئي. هوءَ عزيز سان کيل گڏجاڻيءَ جو ذڪر ڪندي لکي ٿي، ”ليکراج عزيز انهن ملڻ جهڙن ڏهه سال اڳ حيدرآباد ۾ ملندو هو. پنهنجان پنهنجان اچي چنا صاحب جون اکيون بند ڪيائين ۽ پوءِ پاڪر پاتي مليا. ان اوکي ميلاپ تي منهنجون اکيون پرجي آيون. اسانجي ليکراج عزيز لاءِ ڪئي .... ڏهه سال مٿن ڇا وهيو واپريو اهو ڏکويو داستان ٻڌايائون ۽ پنهنجي مٺڙي وطن سنڌ جو سربستو احوال پڇيائون. عزيز صاحب تي پنهنجي شعر سان چڱو محظوظ ڪيو (وندرايو) سندس شعر ۾ ڪيترا بيت اهڙا هئا جن اسان سڀني حاضرين کي رُئاريو. مسٽر ليکراج ساڳيو ئي زنده دل، مجلس جو ڪوڏيو، خوش پوشاڪ ۽ خوش خوراڪ ... سندس صحبت مان چڱو مزو آيو. سندس رڳ رڳ ۾ شعر و شاعريءَ جون لهرون پيئون هلن ۽ سندس اٿي ويٺيءَ مان هڪ بلند شاعر جا اهڃاڻ پيا ڏسجن.“ *

اهو ڏيکاري ٿو ته عزيز جي نه صرف شاعري پر شخصيت به هند سنڌ ۾ پياري هئي. خود اُن ڏينهن وقت عزيز لاءِ هڪ غريب درزيءَ جي قرب ۽ قدردانيءَ جو ذڪر ڪندي پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي سنڌو ڏارا (١٢-٩-١٩٧١) ۾ لکيو هو، ”حيدرآباد ڇڏڻ کان اڳ مولکي پاڻ سان (عزيز) گڏ وڪٽوريا ۾ چاڙهي قلعي جي پرسان درزيءَ وٽ وٺي هليو هو. درزيءَ چيس ته: سائين اوهان جهڙا معشوق ديوان

* مارئي ماهوار (سنڌ) جولاءِ ١٩٥٨

وڃن ٿا هليا. بادشاهه! اسان لاءِ اڳيان ٻڪ نه آهي نه ٻيو ڇا آهي! اسانجو هنر هنن ٻڌاهگيرن مان ڇا وڻيندو، جي ٻه آنا سنوارت لئي ٿا خرچين.“ هن وڌيڪ لکيو آهي ته ”عزيز ... هنر جو قدردان هو.“

اها حقيقت آهي ته عزيز لکي تنقيدنگار جي باوجود قدردان هو. ياد ٿو اچيم ته ورهاڱي کان اڳ ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ”قليلي“ سلسليءَ جي سمپادڪ ۽ پروگريسو گروپ جي سيڪريٽريءَ طور، ساڻس ٿيل گڏجاڻين وقت هنجي قدرشناسي واري شخصيت جي جهلڪ ملي هئم. جنهن هنرمند جو لڳن سخن فهم جو به هو قدردان هو. جنهن ان زماني ۾ حيدربخش جتوئيءَ جي ”آزادي - قوم“ مجموعي ۽ اردوءَ جي ترقي پسند شاعر جوش مليح آباديءَ جي اڪثر تازي ڪلام تي ساڻس بحث ڪندي ڏٺم. ”قليلي“ جي ٻن پرچن ۾ انهن ٻنهي شاعرن تي مواد ڇپيو هوم.

ورهاڱي بعد ٻمبئيءَ ۾ هن سان ڪيترن گڏجاڻين ۾ ته سندس ٻهڳڻي شخصيت جي وراثت روپ ڏسڻ جا تمام ويجهڙائيءَ تان الاهي وجهه مليا هئم. هن محبوب يار جي، حق لاءِ حمايت ۽ زندهه دلي پڇاڙيءَ تائين هلندي آئي، جنهن جو مشاهدو ماڻيو هوم. سندس ديهانت کان ٿورا مهنا اڳ، سندس همعصر اديب ۽ دوست حيدربخش جتوئي گذاري ويو. عزيز پاڻ به سخت بيمار هو. پر جنهن تي ڪجهه چاڪ ٿيو تنهن تي هن جي ياد ۾ خراج - عقيدت لکي ڏنائين، جا ائين دنيا ۾ ڇپي هئي. اُن ۾ لکيائين، ”مڙس (جتوئي) حق گوئي کان ڪونه مڙيو ۽ خود ان لاءِ جان فشان ڪيائين. اهڙا انسان دنيا ۾ ڳاڻ ڳڻيا ٿين ٿا ۽ اهڙن انسان ڪري ئي دنيا حقيقي ترقي جي راهه اختيار ڪري

حقيقي مقصد ماٺي ٿي.“* اها شايد عزيز جـــي آخرين رچنا هئي.

انهي پيري ۾ موت کان صرف ٿورو وقت اڳي وٽس بنگلا ديش جـــي آزاديءَ لاءِ ”سارنگا“ مخزن طرفان جاري ڪيل ليکڪن جي اپيل تـي صحي وٺڻ لاءِ وڃڻ ٿيو جـــا نه رڳو خوشيءَ سان ڏنائين ۽ چيائين ته بنگلا ديش تـه آزاد ٿي وڃي، پر اسانجي سنڌ ديش جو ڇا ٿيندو؟ ☆

ان وقت هو گهر ۾ گهٽ ئي هـــو ته به مٺائي ڪاڻ لاءِ آڇيائون جا مٺي پيشاب جي مرض ۾ مبتلا هـئڻ ڪري نـه پئي ورتائين ته هڪ گوري (جا پاڻ به انهي علاج لاءِ وٺندڙ هو) ڏيئـي ڪلي چيائين: يار مٺائي کاءُ ڪجهه نه ٿيندو، مـــان کوڙ پيو کان، مون وٽان سگهو موٽي ڪٿن وٺندين؟ وڌيڪ وشواس ڏيارڻائين ته جلدي ٺيڪ ٿي پوندس.☆ اها هئي هنجي زندهه دلي.

انهن سنڌي ساهت ۽ جاتيءَ جي هـيءَ يگاني هستي ۱۹- آگسٽ ۱۹۷۱ تي ابدي ننڊ ۾ وڃي آرامي ٿي ۽ پٺيان هڪ اڻ مٽ سرندڙ ياد ڇڏي وئي.

* نئين دنيا – ڏياري ۱۹۷۰ ☆ نئين دنيا – سپٽمبر ۱۹۷۱

پروفيسر ليکراج عزيز
جي ڪتابن جي فهرست

١- ڪمار اچيتسنگهه	(ناٽڪ)	١٩٣١
٢- غريبان مار	(ناٽڪ)	١٩٣١
٣- مسٽر مجنون	(ناٽڪ)	١٩٣٣
٤- ڪليات عزيز	(پهريون ڀاڱو- غزلن جو ديوان)	١٩٣٨
٥- ڪليات عزيز	(ٻيون ڀاڱو - ٻه مثنويون)	١٩٣٨
٦- ادبي آئينو	(مضمون)	١٩٤١
٧- گلزار عزيز	(شعر)	١٩٤٤
٨- شاعراڻي شمع	(شعر)	١٩٤٤
٩- پيغام عزيز	(قومي شعر)	١٩٤٦
١٠- پڇتاءَ جا لڙڪ	(ٽي مثنويون)	١٩٤٦
١١- آبشار	(شعر)	١٩٥٣
١٢- گل و خار	(تنقيد)	١٩٥٥
١٣- صراحي	(غزلن جو ديوان ۽ ٻيا شعر)	١٩٦٣
١٤- سامي	(تنقيدي مضمون)	١٩٦٥